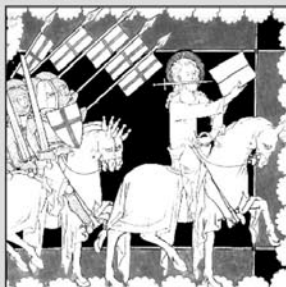
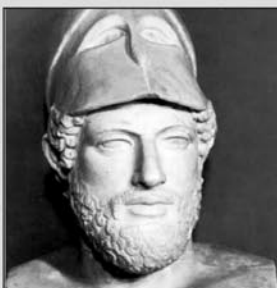
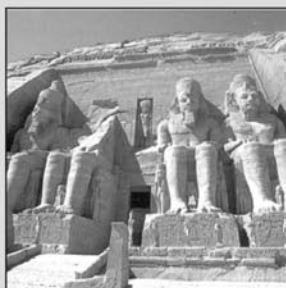

KLIÓ *2020/3*

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Volt-e realitása egy muszlim-keresztény együttműködésnek?
Koronázási zászlók az Esterházy-gyűjteményben
Kora-reneszánsz történetírás Dél-Itáliában

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Györkös Attila habil.
egyetemi docens, DE; Kozári Monika PhD MTA Doktori Tanács; Madarász
Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE; Reszler Gábor PhD főiskolai tanár,
NYE; Takács Levente habil. egyetemi docens, DE, *szerkesztők*.

Szerkesztőségi asszisztens: Gacsal Dóra.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Györkös Attila habil. egyetemi
docens, DE és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető
a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám:
18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

Bárány Attila DSc, egyetemi tanár, DE Történelmi Intézet

iff. Barta János az MTA doktora, professor emeritus, DE

Biernaczky Szilárd CSc. mb. előadó, ELTE BTK

Bitskey István akadémikus, professor emeritus, DE

Demeter Gábor PhD, dr. habil., tudományos főmunkatárs, Eötvös

Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,

Történettudományi Intézet

Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője,
DE Történelmi Intézet

Gyarmati Enikő PhD történész, EKE

Kiss Márton PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Természettudo-
mányi Kar Földtudományok Doktori Iskola

Könczöl Miklós PhD egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus

Egyetem, Jogbölcseleti Tanszék / tudományos munkatárs, Eötvös

Loránd Kutatási Hálózat, Társadalomtudományi Kutatóközpont,

Jogtudományi Intézet

Kurunczi Jenő PhD történész, Gyula

Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék

Péter Krisztina PhD-hallgató, ELTE Koraiújkori Történeti Tanszék

Szabó-Zsoldos Gábor PhD, adjunktus, Nyíregyházi Egyetem Törté-
nettudományi és Filozófia Intézet

Virágh Ágnes PhD-hallgató, DE Történelem és Néprajzi Doktori
Program

(Rövidítések: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem,
Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi
Kar; NYF: Nyíregyházi Főiskola)

Helyreigazítás: A legutóbbi számban tévesen közöltük egy szerzőnk nevét,
helyesen *Bordás Bertalan*. A hibáért elnézést kérünk.

Felhívás

*Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismerte-
tésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak
megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget
a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek
a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!*

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2020/3

TARTALOM

Ókor

- Giuseppe Zecchini: Attila: mitológia és történetírás
(*Madarász Imre*) 3

Közép- és kora-újkor

- Liviu Pilat – Ovidiu Cristea: A Fekete-tenger térsége és az
oszmánok (*Bárány Attila*) 6
- Ronald G. Musto: Kora-reneszánsz történetírás Dél-Itáliában
(*Virágh Ágnes*) 13
- Péter Katalin: Tanulmányok a magyarországi és erdélyi
reformációról (*Bitskey István*) 25
- Annamária Kónyová – Peter Kónya – Kincses Katalin Mária (szerk.):
Reformáció Közép-Európában (*íjf. Barta János*) 29
- Pálffy Géza: Koronázási zászlók az Esterházy-gyűjteményben
(*Könczöl Miklós*) 38
- Andrew de la Garza: A Mogul Birodalom „hadügyi forradalma”
Indiában (*Kiss Márton*) 43
- James S. Amelang: A koraújkori várostörténet diskurzusai
(*Péter Krisztina*) 50
- Lilyan Kesteloot: Száhel vízi istene (*Biernaczky Szilárd*) 58

Újkor

- Elizabeth Buettner: Birodalmi múlt, posztkoloniális jelen?
(*Szabó-Zsoldos Gábor*) 65
- Georgi N. Georgiev: Volt-e realitása egy muszlim-keresztény
együttműködésnek? (*Demeter Gábor*) 73

Matt Houlbrook: A csalók hercege (<i>Fodor Mihályné</i>)	82
Sebastian Steiner: A svájci katonai igazságszolgáltatás az első világháborúban (<i>Gyarmati Enikő</i>)	94
Historiográfia	
Szvák Gyula: Mikrohistoriográfiai tapasztalások (<i>Kurunczi Jenő</i>)	97

ÓKOR

Attila: mitológia és történetírás

Nincs még egy történelmi-mitikus személyiség, akinek megítélésében a magyar hagyomány és közvélemény oly látványosan különbözne minden más európai „nemzetétől, országától”, sőt annyira radikálisan szemben állna az egész nyugati világgal, mint Attila hun király. Ha valakinek efelől még maradtak volna kétségei, érdemes elolvasnia *Giuseppe Zecchini*, a Milánói Katolikus Egyetem történelemsz professzora *Attila* című könyvét. „A magyarok az egyedüli európai nép, mely bizonyos értelemben a hunok leszármazottjának tartja magát, és pozitívan ítéli meg őket: ne mondjatok rosszat Attiláról, ha turistaként Magyarországra látogattok.” (23. o.) E megállapítás tökéletesen egybevág a brit *John Man* magyarra is lefordított művének (*Attila, a barbár király*, General Press, 2005) kijelentéseivel: „...a magyarokban manapság eléggé más kép él Attiláról, mint a nyugat-európaiakban... Attila végül is inkább rablóvezér volt, semmint uralgó”. (Man, 342. o.). Mindkét szerző kuriózumként említi, hogy „a huszadik század leghíresebb magyar költőjét [József] Attilának hívták” (Zecchini, 23. o.; Man, 11. o.). Man egyenesen azt állítja, hogy „a nyugat-európaiak által Dzsingisz kánnál is messzemenően rosszabbnak ítélt” Attila nevét adni gyermekeknek és utcáknak olyan, „mintha másutt Hitlerről neveznének el utcákat, tereket... Attila nevét Magyarországon kívül aligha fogják bárhol másutt valaha is tisztelettel övezni.” (Man, 10–11. o.) Zecchini monográfiája már első bekezdésében rámutat, hogy Attila és a hunok „közös emlékezetünkben s a mindennapi közbeszédben a halál, a rombolás, a gonoszság nyilvánvaló szinonimái” (11. o.), Attilát az ikonográfiai tradíció „Belzebubként, az Ördöggént” ábrázolta (14. o.), népét pedig a rómaiak (lásd Ammianus Marcellinus krónikáját) „két lábon

járó vadállatoknak” minősítették (14–18. o.), s még a múlt évszázadban is Nyugat-Európában, kivált Angliában, „szinte az abszolút rossz jelképének” tartották (12. o.).

Az az álláspont, miszerint „a hunok a nyugati civilizáció ősellenségei voltak” (12. o.), szemben áll egy másik olasz Attila-monográfus, a római La Sapienza egyetem művészettörténész tanára, *Mario Bussagli* tézisével, aki szerint Attila „európai személyiség”, „európai ember” lett volna (Mario Bussagli: *Attila*, Rusconi, Milano, 1986, 83., 204. o.). Az igazat megvallva, Bussagli tétele saját értekezésének más passzusaival is felel, pontosabban belső ellentmondásokat érzékeltet a „Róma-ellenes hős” állítólagos „európaiságát” illetően, aki – úgymond – „egyfajta hun-római fúzióra vágyott” (Bussagli, 9., 205. o.): hol volt az ókor alkonyán európaiság a Római Birodalmon kívül? és miféle „fúzió” képzelhető el városok lerombolása, tartományok elpusztítása és tömegmészárlások révén?

Zecchini munkájának jellegzetessége, hogy a historiográfiai tényrekonstrukciót minduntalan szembesíti a mítoszértelmezésekkel. Részben mert ebben is egyetért John Mannel: „A történelem elszáll, a legenda marad.” (Man, 322. o.) Tudja, Attila-képünket óhatatlanul meghatározzák a legendák, az irodalmi, zenei és művészi feldolgozások, gyakran sokkal inkább mint a tudományos eredmények. Részben pedig mivel a „Nagyúr” élettörténetében sokszor lehetetlen szétválasztani a mítoszokat és a valóságot. A vicói „verum ipsum factum” érvényesülése az ő esetében korántsem problémamentes. A hódító halál mítoszait – meggyilkoltatását egy bosszúálló nő keze által, hívják bár Ildikónak („Hildico”), Krimhild(é)nek vagy éppen, a legvéresebb változatban, Gudrunnak (Kudrunnak) – egybeveti a *Nibelung-ének* Wagner opera-tetralógiája, Hebbel tragédia-trilógiája és Fritz Lang kétrészes némafilmje feldolgozásaival, mintegy mellesteg téve említést arról a furcsaságról, hogy az áruló Hagen modellje akár a zseniális Római hadvezér, Aëtius is lehetett (50–52. o.). A magyar olvasó kiegészítheti a fenti panorámát – Arany János és Gárdonyi Géza közismert remekművei mellett – azokkal a drámákkal, melyek *A Nagyúr* című, a Nemzeti Tankönyvkiadó Felfedett Klasszikusok sorozatában 1994-ben publikált kötetben található, kiváltképp Vaj-

da János méltatlanul elfeledett *Ildikójával*, Hebbel *Juditjának* nem méltatlan „rokonával”.

Ugyanakkor Zecchini cáfol is mítoszgyománnyokat: vitatja például, hogy Aquileia a hun sereg általi feldúlása volt közvetlen előzménye és oka Velence alapításának (141–145. o.), ami a lagúnák városának közhelyszerű eredetmítosza, és hogy I. (Nagy) Leó pápa csodatévő szent szavai állították meg a Rómára törő barbárt: „gyönyörű kép, szép retorika, de semmi sem igaz belőle” (150–161. o.).

A katalaunumi (catalaunumi) vagy Campus Mauriacus-i csata – a történettudományban általánosan elfogadott vélemény szerint a világtörténelem egyik sorsdöntő, az európai-nyugati civilizációt megmentő ütközete, az antikvitás talán utolsó ilyen horderejű, sorsfordító összecsapása – Zecchini értelmezésében Attila „kétségtelen” vereségét hozta, egyszersmind – a „római-germán győzelem” részbeni kihasználatlansága ellenére is – „véget vetett ama mítosznak, hogy a hunok legyőzhetetlenek” (127–136. o.). A nomád uralkodó temetésének „hármaskoporsós” legendáját a tudós – számos pályatársától, köztük John Mantól eltérően – elfogadni látszik (165–167. o.). A vezérrel együtt, hangsúlyozza, irdatlan birodalma is azonnal széthullott, odalett, elenyészett, „elolvadt, mint hó a napon” (169. o.). „Sic transit gloria mundi...” már amennyiben egyáltalán beszélhetünk dicsőségről ilyen gyors mulandóság, ennyire totális megsemmisülés esetében. Talán csak a fantáziadús művészi öröklétben, a költői mítoszokban – újfent.

Giuseppe Zecchini tömör, gondolatgazdag szintézisét érdemes lenne nyelvünkre átültetni.

Giuseppe Zecchini: Attila. Sellerio editore, Palermo, 2017, 189 o.

Madarász Imre

KÖZÉP- ÉS KORA-ÚJKOR

A Fekete-tenger térsége és az oszmánok

Liviu Pilat és Ovidiu Cristea iași (jászvásári) és bukaresti középkorászok munkája a *Florin Curta* és *Dušan Zupka* által a Brill égisze alatt szerkesztett sorozat – East Central Europe and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450 – 48. kötete, amely vállalkozás a kelet-közép-európai középkori történelmet teszi elérhetővé az angolul tudó nagyközönség számára. A két román tudós, amellet, hogy csupán „a legígéretesebb fiatal” kutatóknak számítanak, már régóta ismertek nemzetközi tudományos körökben és a román középkorász szakma elismert szereplői. Liviu Pilat különösképp III. Nagy István moldvai fejedelemmel kapcsolatosan publikált széles körben, míg Ovidiu Cristea Velence pontusi és mediterrán térségben való jelenlétének szakértője. Mindketten a középkori Havasalföld és Moldva politikatörténetének jeles művelői és nagyban hozzájárultak az ún. „kései kereszties hadjáratok” kutatásához.

A kötet újszerűsége a vizsgálat szemszögéből származik. A szerzők túllépnek a *propugnaculum Christianitatis* hagyományos értelmezési körén és keletről közelítenek a felé, a Fekete-tenger észak-nyugati területeire összpontosítva. A történetírás általában véve nem ilyen látószögből tekint például Magyarországnak az oszmánokkal vívott harcára. A szerzők fő érve az, hogy a pontusi térség kulcsfontosságú stratégiai pontjai, mint például Kilija (Chilia, Kellia, Kilya) és Dnyeszterfehérvár (Maurokaszon, Maurocastro, Akkerman, Bjelgorod/Bilhorod-Dnyisztrovszkij, Cetatea Albă) ugyanúgy a kereszténység kapui és ugyanúgy kell rájuk tekinteni, mint Nándorfehérvárra és Budára, ezzel is hangsúlyozva jelentőségüket az európai történelemben. A Fekete-tengeri térséget

egészen a közelmúltig nem tekintették a keresztes hadjáratok szín-
terének, a szerzők pedig olyan új eredményekkel állnak elő, melyek
„életre keltik” a térséget a Török Birodalom és Európa viszony-
rendszerében. A kötet ráébreszti az olvasót arra, hogy a XV. szá-
zadban a keresztes hadjárat sokkal többet jelentett Hunyadi János
vagy Szkander bég oszmánellenes harcainál, sőt, akár II. Pius és
Kapisztrán János „lánglelkű” fáradozásainál is.

A cím alapján úgy gondolhatnánk, hogy a kötet főként III. Nagy
István (Ștefan cel Mare) moldvai vajdára koncentrál, de nem ez
a helyzet, sokkal szélesebb kronológiai és földrajzi spektrumot
ölel fel. A terminus ante quem kissé furcsának hathat, hiszen úgy
gondolnánk, hogy egy, az antimuraléről és annak védelméről szóló
munka az oszmánok gallipoli átkelésénél vagy éppen Rigómezőnél
(1389) kezdődne, ám a szerzők szándékosan sokkal korábról in-
dítanak mint az oszmán előretörés, és szerves egészként vizsgálják
a pontusi térséget már a latinok hódításától, 1202/1204-től kezdve,
ezt tekintve cezúrának, hiszen a geopolitikai körülmények ekkor
hirtelen megváltoztak, különösen atekintetben, hogy a térségben
döntő jelentőségű volt a genovai beáramlás, majd az Aranyhorda
megjelenése évtizedekkel később, valamint utóbb a litvánok egé-
szen a Fekete-tengerig való terjeszkedése. A terminus post quem,
vagyis az 1503-as – az 1485-től dúló lengyel–török háborút lezáró
– béke szintén meglepő választás lehet: a kései keresztes hadjá-
ratok kutatása a periódust I. Szelim (1512–1520) trónra lépésével
zárta le, aki egy új, agresszív hódító doktrínával élesztette újjá az
oszmán előretörést. A pontusi régió szemszögéből azonban János
Albert lengyel király (1492–1501) keresztes hadjáratának kudarca,
majd egy új „erős ember”, a Moszkvai Nagyfejedelemség megjele-
nése a nagypolitika színterén a XVI. század első éveiben valójában
már egy korszak végét jelentették – annak ellenére, hogy még min-
dig II. Bajazid ült a trónon. III. Vaszilij nagyfejedelemmel a fekete-
tengeri térség is egy új, „mélyebb” kelet-közép-európai „hátteret”
kapott, Szelim szultán pedig újult érdeklődéssel fordult északra felé is.
A szerzők úgy látják, hogy 1503-ban nem csupán „elismerték az oszmán dominanciát” a pontusi térségben, hanem a régió

meghatározó tényezői már itt is „legitim diplomáciai partnerként” fogadták el a Portát.

A Fekete-tengeri régiót, a Krímet, a Trapezunti Császárságot, illetve a moldvai tengeri védőbástyákat a kereszténység valódi háttértérségének – divatos nyugati kifejezéssel érve *frontier* zónának – kell tekintenünk annak ellenére, hogy a hagyományos történetírás a Hadrianopolisból kiinduló oszmán megszállás fő irányvonallát „követi” – Szófián át Szkopjén keresztül Nándorfehérvár felé. A Fekete-tenger, Moldva és a Krím keresztény bástyái a szerzők értelmezésében „valódi” színterei a keresztes háborúknak, és a kortársak is jogosan tekinthettek úgy rájuk, mint a keresztény *propagandum* szerves részére.

A szerzőknek nem célja a román fejedelmek hadjáratainak részletes felsorolása, sem az, hogy pontos áttekintést nyújtsanak a Szentszék, a magyar királyok, vagy a Jagellók oszmánellenes törekvéseiről. Pilat és Cristea világosan jelzik már a bevezetőben, hogy nem politikatörténetet írnak, hanem sokkal szélesebb nézőpontból tekintenek az eseményekre. A „szent háború” eszméje helyett a középpontban a politikai pragmatizmus áll, a régióban lévő keresztény államok politikai érdekein belül tárgyalják „Krisztus ügyét”. Az Oszmán Birodalomra nem úgy kell tekintenünk, mint a kereszténységet fenyegető ördögi veszedelemre, vagy, mint mondjuk Mátyás Magyarországnak politikai ideológiájában megjelenő hegemon hatalomra – amit egy külön fejezetben tárgyalnak –, hanem akként kell szemlélünk, ahogy fekete-tengeri kortársak teheték: a Fényes Porta a mindennapi valóság része, a politikai konstelláció egy tényezője kellett legyen, amivel együtt kell élni. Igaz, a keresztes hadjárat retorikája a hatalmi résztvevők politikai propagandájának szerves része, s ahogy ők is érvelnek, a szent háború kényes kérdését nem lehet megérteni a keresztény államoknak – az oszmán, tatár és litván fenyegetés közepette – egymással szemben folytatott rivalizálásának a vizsgálata nélkül. A szerzők érvelése szerint a genovaiak, velenceiek, magyarok, moldvaiak, lengyelek, tatárok és a moszkvai fejedelemség közötti érdekek sokkal sokrétűbbek és ellentmondásosabbak voltak, mint akár a balkáni politikai tényező-

ké. „A politikai valóságot kell rekonstruálni” – ami majdhogynem évről évre úgy változik, „ahogy a szél fúj” – és rengeteg politikai, gazdasági és vallási szempontot kell figyelembe venni. Nagyon nehéz egységes megközelítést megfogalmazni olyan körülmények között, amikor a kereszties hadjárat és az oszmán fenyegetés nem állandó tényező volt, hanem az államok adott politikai környezetétől, pillanatnyi politikai helyzetétől függött. A politikai rivalizálás gyökereit vizsgálják. Úgy vélik, a kereszties háború „saját életet élt” az időszakban, néha a valóságtól távol, pusztán hatalmi célokat szolgálva. Pilat és Cristea úgy gondolják, a törökellenes küzdelem a térségben sokkal összetettebb, mint korábban véltük. Az oszmán-ellenes politika, az oszmánokkal való viszony igen sokrétű, és más kérdésekkel együtt, azokkal kölcsönhatásban kell látnunk, mint például a katolikusok és az ortodoxok közötti viszony. Mi több, nem az oszmánok jelentették az egyetlen fenyegetést a régióban, hiszen a muszlim Krími Tatár Kánságról és a születőfélben levő Litván államról sem szabad megfeledkeznünk, ugyanis ez egy másik, „keleti kapuja” a kereszténységnek, amit nem árnyékolhat be például az, hogy Nándorfehérvár 1456-ban kitartott a törökkel szemben.

Annak ellenére, hogy a szerzők nem használnak túlságosan sok eredeti levéltári forrást, mégis tisztán látszik, hogy jól ismerik például a velencei levéltári anyagot. Mindazonáltal a kiadott primér források széles skáláját használják – török, magyar, lengyel, horvát, szerb és orosz dokumentumgyűjteményeket. A szerzők a különböző nyelveken és országokban íródott, friss tudományos eredményekre alapozzák érvelésüket (pl. Dariusz Kolodziejczyk, Nagy Pienaru, Danuta Quirini-Poplawska, Paul Srodecki). Már önmagában véve is óriási vállalkozás összeszedni az összes magyar, lengyel, orosz, olasz és cseh nyelvű vonatkozó anyagot. A könyv nagyrészt a XX. századi román historiográfia kiemelkedő „iskoláinak” eredményeire épül, amit Șerban Papacostea, Ștefan S. Gorovei és Virgil Ciocîltan nevével fémjelezhetünk.

A kötet valójában inkább összefoglaló, nem pedig olyan munka, amely minden részletében levéltári anyagon alapszik. A szerzők jól felépített szisztémát követnek: összegzik az adott terület

legfrissebb kutatási eredményeit, majd átfogó áttekintést nyújtanak az angol nyelven olvasó közönség számára, illetve saját meg-látásaikkal is előhozakodnak. Szeretnék lefedni a román, lengyel, magyar, olasz stb. történettudomány egészét, így az az érzésünk, a kutatás minden aspektusára tudnak utalni, de emellett saját elkép-zelésüket is kidomborítják, amelyben sajátos filozófiát fogalmaz-nak meg a kereszténység fekete-tengeri „pajzsáról”.

A munka a szerzők saját, eredeti kutatási eredményein alapszik. Oly módon látják a témát, ami a hagyományos, keresztes hadjá-ratokkal foglalkozó „iskolákban” egyedinek számít, vagy épp ke-vésbé reprezentált. Például Vytautas (Vitold) litván fejedelmet a pontusi térség észak-nyugati részének befolyásos tényezőjeként értelmezik, továbbá szintén feltárják az Otranto felmentésére in-dított keresztes hadjárat eddig nem ismert keleti, kelet-balkáni kö-vetkezményeit. Annak az okát is vizsgálják, hogy miért próbálta a félhold árnyékában Magyarország és Lengyelország megszerezni a hatalmat Halics és Moldva fölött. Pilat és Cristea néhol bátran kérdőjelezi meg a „keresztények együttműködését” a közös el-lenséggel szemben, és elfogulatlan képet festenek a havasalföldi és moldvai fejedelemségek belpolitikai feszültségeiről – és politi-kai játszmáiról –, vagy épp a keresztény „egységfront” buktatóiról, amelyeken a saját hatalmi érdekeinek oltárán akár Magyarország, akár Lengyelország sem tudott keresztüllépni. A kötet bemutatja az oszmánok azon pragmatikus „stratégiáját” is, miszerint ők az orto-dox hívők védelmezőiként tetszelegtek a Balkánon, a latinok kompromisszumok nélküli hozzáállásával, a ferenceseknek a „szakadá-rokkal” szembeni kérlelhetetlen álláspontjával szemben. Szilárd meggyőződésük, hogy a szent háború nem volt „állandó”, hanem bizonyos időszakoként mind a keresztény, mind pedig az oszmán uralkodók keresték a békés megoldás lehetőségét. A Fekete-tengeri térségben a sokkal összetettebb gazdasági megfontolások felülírták a vallási különbségeket a kereskedelmi hegemoniáért vívott harc-ban (lásd pl. Kaffa/Caffa és Tana városait). A keresztények több ízben is szöveterküdtek a muszlimokkal és fordítva. Pilat és Cristea szerint a „keleti határ” nem csupán védővonal, nem csak katonai

front volt, hanem egy olyan terület, olyan frontier, amely helyet adott széles körű kereskedelmi, kulturális és társadalmi érintkezéseknek. Gazdasági megfontolások is magyarázzák Genova és a Porta közti jó viszonyt, még ha nehéz is elfogadni, hogy a Köztársaság szinte minden keresztény hatalom ellen harcolt. A pusztai politikai valóság többet nyomott a latban, mint a szolidaritás, amikor a Lembergől Dnyeszterfehérvárba tartó kereskedelmi út fölötti ellenőrzés forgott kockán. Pilat és Cristea rámutatnak arra is, hogy a régióban Konstantinápoly szerepének csökkenését jóval megelőzte egy oszmán gazdasági növekedés. Ugyanakkor az adott politikai helyzet mindig sokkal összetettebb, ugyanis nem csak Genovát lehet árulással és az oszmánokkal való együttműködéssel vádolni, hiszen nem kaptak támogatást a Jagellóktól, de ott van akár Moldva is, amely néha szintén szövetséget kötött az oszmánokkal, például Kilija megszerzése érdekében.

Ehhez hasonlóan a magyarok keleti irányú terjeszkedését Moldva felé sem lehet csupán védelmi okokkal indokolni. Lengyelország keresztes hadjáratbéli elhivatottságát mindig felülírta a Német Lovagrenddel fennálló ellenségeskedésük. Mindamellet a kor politikai szereplőinek is alkalmazkodniuk kellett az oszmánok által nagyban meghatározott új helyzethez és nem lehet őket csupán feketén vagy fehéren megítélni.

Néhány kisebb kiegészítést érdemes tennünk. Azzal nem értek egyet, hogy Nikápoly „magyar–burgundi ügy” volt, ugyanis a francia részvételt nem szabad alábecsülni. Nem vagyok benne biztos, hogy Nagy Lajos tudatában volt annak, hogy a törökök, akik ellen harcolni igyekezett, a korai időben, valójában oszmánok voltak; a Zsigmond-kori Oklevéltárból már több kötet is napvilágot látott 1994 óta; illetve az Acta exterát nem „Iván” és „Albert” szerkesztették, ez ugyanis a történészek keresztnéve. (Helyesen Nyáry Albert és Nagy Iván.). Azt szintén kétségesnek tartom, hogy Hunyadi és II. Péter moldvai fejedelem valamilyen házasság útján álltak volna rokoni kapcsolatban.

A kötet rámutat arra, hogy „a kereszténység határa” mennyire összetett kérdés. Az egyik legnagyobb eredménye az az, hogy

a szerzők angolul írnak, így hozva közelebb a középkori balkáni történelmet a nemzetközi olvasóközönséghez. A kötet az egyetemi oktatásban is remekül használható.

Liviu Pilat – Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century*. [Az Oszmán fenyegetés és a kereszties hadjáratok a kereszténység keleti határán a XV. században] Brill, Leiden – Boston, 2018. ('East Central Europe and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450') 337 o.

Bárány Attila

Kora-reneszánsz történetírás Dél-Itáliában*

Ronald G. Musto neve a Nápolyi Királyság vagy a középkori Róma történetével foglalkozó kutatók számára lehet ismerős. Az amerikai történész elsősorban a trecento történelmére specializálódott, korábbi, a szakma által igencsak méltatott monográfiájában (*Apocalypse in Rome: Cola di Rienzo and the Politics of the New Age*¹) a Cola di Rienzo személye körül kialakult mítoszokat vont a vizsgálat alá, amelyért 2004-ben elnyerte az *American Historical Association* Marraro-díját. A Nápolyi Királyság (*Regno*) középkori történelmének szentelte a *Medieval Naples: A Documentary History, 400–1400*² című könyvét, bevezető tanulmányt írt az *Artistic Centers of the Italian Renaissance: Naples*³ kötetbe, mindkét publikációjában kiemelt figyelmet fordított a középkori források és történeti művek mellett az építészeti és vizuális emlékekre. A szerző aktív szerepet vállalt az amerikai tudományos életben, oktatott a Duke Egyetemen, vendég-professzorként előadásokat tartott a bristoli és a nápolyi (*Università degli Studi di Napoli Federico II*) egyetemeken, szerkesztője volt a *Speculum* folyóiratnak és alapítója az Italica Press-nek, a kiadó célul tűzte ki az olasz (itáliai) vonatkozású források és irodalom angol nyelvű publikációját. Legutóbbi munkája, a *Writing Southern Italy*

* A tanulmány „Az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-2 kód-számú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.”

- 1 Musto, Ronald G.: *Apocalypse in Rome: Cola di Rienzo and the Politics of the New Age*. Berkeley, University of California Press, 2003.
- 2 Musto, Ronald G.: *Medieval Naples: A Documentary History, 400–1400*. New York, Italica Press, 2013.
- 3 Musto, Ronald G.: *Naples in Myth and History*. In: *Artistic Centers of the Italian Renaissance: Naples*. Szerk.: Marcia B. Hall – Thomas Willette, 1–33. New York, Cambridge University Press, 2017.

Before the Renaissance: Trecento Historians of the Mezzogiorno (2019) az Italica Press és a neves Routledge kiadó gondozásában jelent meg, amely négy évtizedes kutatómunka eredménye.

Musto külön érdeme, hogy felismerte azt a jelentős problémát, amely az angolszász historiográfiát jellemzi a középkori itáliai művelődést tekintve, nevezetesen a déli régió középkori szerzőit alulértékelték az északi szerzőkhöz képest, s a nagyobb szintézisekben legfeljebb a normann időszak évkönyveiről vagy krónikáiról emlékeztek meg. Az Anjou-kori művelődésről a mai napig nem készült átfogó angol nyelvű publikáció, csupán a XV. századi humanizmus szempontjából vizsgálták a Regno krónikásait, ezért hiánypótlónak tekinthető a kötet. A könyv többnyire jól strukturált, mindössze egyetlen elöntelen megoldás tűnik fel: az előszó és a bevezető elfértek volna egyetlen fejezetben, hiszen az előszóban lefektetett alapelvek és tézisek kerülnek kibontásra a bevezetőben. Ennek okát abban lehet keresni, hogy a szerző meglehetősen akkurátusan igyekszik meghatározni az elemzés kereteit, valamennyi fejezet elején rövid bevezetés olvasható az adott fejezet tartalmáról.

Kiemelendő, hogy a történettudomány és a filológia művelői között kialakult polémiaiban Musto egyik fél mellett sem foglal állást, elfogadja az évkönyv-krónika szinonimapárt, ugyanakkor a pontosabb terminológia felállítása érdekében a retorika eszköztárát hívja segítségül.

Az előszóban mutatja be azt a vizsgálati módszert, amely egyúttal Musto filológiai jártasságáról is tanúskodik, ugyanis a dél-itáliai történetírás értékelése kapcsán mind szinkronikus szinten (Regno, Észak-Itália, Európa), mind diakronikus szinten (a quattrocento humanistái) elemzi a Nápolyi Királyság történetét taglaló műveket. Előrevetíti a későbbi fejezetek tartalmát, amikor megállapítja, hogy a déli és az északi szerzők közötti dichotómia nem olyan markáns a trecento idején, mint ahogyan azt a korábbi kutatások eredményeképpen bizonygatták. A kutató négy nagyobb pillérre helyezi mindazon jellemzőket, amelyek révén igazolni tervezi a két régió narratív szerzőinek hasonlóságát. Eszerint Dél-Itáliában ugyanolyan társadalmi osztályból kerültek ki az írástudók, mint Észak-Itáliában, akik valamilyen

szinten ismerték a latin nyelvű irodalmat (*latinantes*). Még a vulgáris nyelvű művekben is tetten érhető az antik auctorok hatása. A déli szerzők az északiakkal párhuzamba állíthatók abból a szempontból, hogy ők is lényegesnek tartották a politikai és a kulturális intézmények eredetének és fejlődésének bemutatását, ugyancsak hangsúlyt fektettek a kollektív emlékezetre. A könyv utolsó fejezetéhez mérten Musto már az előszóban is kitér arra a hipotézisére, miszerint a trecento történeti műveiben is észlelhetők a reneszánsz történetírás főbb jellemvonásai: a klasszikus nyelv és a történelmi példák (*exempla*) alkalmazása, továbbá a klasszikus retorika használata.

A korszak jelentősebb szerzőinek életútja és munkássága kerül szóba a következő fejezetben. Valamennyi dél-itáliai szerző bemutatását azonban egy monográfia keretei nem teszik lehetővé, ezért Musto a határvonalat az Anjou-dinasztia nápolyi uralmánál (1266–1442) húzta meg, mivel ennek a periódusnak a legcsekélyebb a feldolgozottsága. Minthogy a kötet egyik célja az itáliai szerzők közötti különbségek vizsgálata és cáfolata, külön csoportba sorolta a nevesebb dél-itáliai szerzőket (Angelo da Clarenó, Cronaca di Partenope, Domenico da Gravina, Anonimo Romano, Buccio di Ranallo, Angelo Crassullo) és az észak-itáliai szerzőket (Giovanni da Bazzano, Chronicon Estense, Giovanni és Matteo Villani, Cronaca Senese), s még a külföldiek Itáliáról kialakult benyomása is megismerhető néhány észak- északnyugat európai szerző által (Johannes von Winterthur, Jean Froissart, Thomas Walsingham). Mindenesetre a forrásbázis nem korlátozódik az évkönyvekre és krónikákra, életrajzok, levelek és irodalmi művek is részét képezik a vizsgálatnak (Petrarca, Boccaccio, Matteo Palmieri). A szélesebb alapokon álló forráshasználatot a kötet további fejezetei és az elemzési módszer igazolják.

A klasszikus hagyományhoz való viszonyulást illetően megállapítható, hogy a korábbi kutatói elképzelésekkel ellentétben nemcsak a reneszánsz humanistái alkalmazták a klasszikus retorika eszköztárát, a fiktív beszédek és dialógusokat, a népszerű *florilegia* műfajába tartozó írásokat, hanem a trecento szerzői is. Matteo Palmieri Niccolò Acciaioliról írott életrajzában Plutarkhosz Párhuzamos életrajzok című művének struktúráját vette át. Liviusnak számos szó-

vege maradt fenn a középkorban, melyekből szívesen idéztek a középkori szerzők, akár vulgáris fordításban. A görög nyelvű textusok sem tántorították el a középkori szerzőket, Petrarca megkísérelte el-sajátítani a görög nyelvet, Boccacciónak elegendő tudása volt ahhoz, hogy Homérosz művét forgathassa. A ferences szerzetes Angelo da Clareno latin nyelvre fordította a görög egyházatyák műveit, Angelo fordításai közül Ioannes Climacus szövegét Gentile da Foligno ültette át vulgáris nyelvre (toszkán). Az ősi múlttal való azonosulást szemlélteti a nápolyi patrícius, Bartolomeo Caracciolo-Carafa Cronaca di Partenope című műve, a krónika nevében Nápoly ősi megnevezését őrizte meg, s a város mitológiai eredetét illetően felelevenítette a Vergiliusnál olvasható hagyományt,⁴ illetve a középkori legendákat Vergiliusról. Az ókori képzőművészeti emlékek fontos szerepet tölthettek be a középkori művekben, Petrarca Campania ókori nagyságához mérte I. (Bölcs) Róbert uralkodását, felfogása szerint az Anjou-dinasztia akkor élte virágkorát. A kötetben röviden megemlíti a mediterrán forrásokat (arab, héber, görög) is, amelyek meghatározták a déli írók gondolkodásmódját.

Az itáliai szerzők forrásai meglehetősen szerteágazó képet mutatnak. Többen is kitértek Rómát tekintve az ókori birodalom nagyságára, azonban megjegyezték, hogy saját korukban –a bárók és a nép viszálykodásában – az emberek szívesebben felejtkeznek el a dicső antik múlttól. Az archivált források kapcsán Musto egyetért *Francesco Senatoréval*, miszerint a korszakban a jegyzők működése során elmosódtak a határok a nyilvános és a magán vonatkozású dokumentumok között, mivel a nyilvános iratok gyakorta magán kézen forogtak. Ezért Thomas Walsingham úgy hivatkozott pápai vagy püspöki iratokra, hogy azok nem voltak a birtokában, és még idézni sem tudott belőlük, ugyanakkor a St. Albans-i kolostorban végezte írói munkáját, a londoni királyi udvar közelében lehetősége volt rá, hogy az ott megforduló utazóktól és az udvar tagjaitól összegyűjtse mindazon anyagokat, amelyek nem voltak meg a kolostor könyvtárában. Giovanni da Bazzano a modenai podestà-k évkönyveit használta az 1188–1347 közötti események rekonstruálásához, s azok

4 Aeneis VII: 725–740.

egyben rendezőelvként is szolgáltak a narratív struktúra kialakításában. Domenico da Gravina viszonyulása a hivatalos feljegyzésekhez meglehetősen komplex és ellentmondásos, jegyzőként rendelkezett a *publica fides*-szel, mindazonáltal tudatosan elhallgatta, milyen forrásokat használt fel. Számottevő mértékben adaptálták a kozmológiai, tudományos vagy orvosi ismereteket, Giovanni Villani a kozmikus folyamatoknál kiemeli Isten szerepét, de egyúttal Fortuna hatását is, aki megbünteti a vétkeseket, s szerinte az asztrológia tudománya segíthet kifürkészni az isteni akaratot. Anonimo Romano Avicenna és Arisztotelész munkássága révén magyarázta a személyi és politikai változásokat. Egyes szerzők egy botrányos kimenetelű orvosi vizsgálat részletes leírásával igyekeztek a művekben szereplő személyek jó hírnevét (*bona fama*) lerontani.

Mindazonáltal két nagyobb forráscsoport jelenléte fedezhető fel a legtöbb műben (bibliai történetek, szemtanúk beszámolóí). A bibliai történetek adaptálásában kiemelt momentumnak bizonyult a drámai hatás fokozása. Domenico da Gravina két evangéliumból is használt passzusokat, hogy Gravina város elfogott vezetőjének, Martucciónak mártíromsággal is felérő kihallgatását és tortúráját Krisztuséval vonja párhuzamba. A bibliai történetek más értelmezési keretben jelentek meg Johannes von Winterthurnál, aki így támasztotta alá morális argumentumait. A hagiográfia műfajából merített Bartolomeo Caracciolo-Carafa (Athanasius, Aspreno), Angelo da Clarenó ferences szenteket állított példaként (Assisi Szent Ferenc, Szent Bonaventúra) és Celanói Tamás hagiográfiai munkásságát is hasznosította. Az oralitás és a textualitás kutatása meglehetősen új keletű a medievisták körében (*Walter Ong, Mary Carruthers*), az eddigi eredmények alapján mégis úgy tűnik, érdemes ebbe az irányba vizsgálgatni. Johannes von Winterthur felhasználta azon klerikusok szóbeli beszámolóit, akik 1347 novemberében túlkapásokat követtek el és ezért vezekelniük kellett, krónikája szövegében az orális transzmisszió nyomait több szókapcsolat fejezi ki (*scandalum fidei, perplexitates, detractioes, murmuraciones, diffidencia*). Giovanni da Bazzano említést tett a pletykákról („ut dicitur”), azt ellenben nem sikerült a mai napig sem egyértelműen bizonyítani, hogy kik

voltak a forrásai Nagy Lajos király magyarjai közül, akik Modenán átutazva terjesztették András herceg halálhírének magyar verzióját. Giovanni Villanit illetően külön igecsoport alakítható ki a szóbeliség vizsgálatakor („dicere”, „dicono”, „dicemmo”, „si dice”), a *gridare* ige variánsait pedig mindig nyilvános értelemben és kontextusban alkalmazta. A szóbeliségen belül speciális csoportot képeznek a szemtanúk beszámolóí, ebben az esetben különbséget kell tenni aközött, hogy mit látott maga a szerző (*visa*) és mit hallott másoktól (*audita*).

A szóbeli átvitel elemzése szorosan összefonódik a könyv narratív struktúrájával, amely *Matthew Kempshall* nagyhatású, középkori retorikával foglalkozó szintézise folytatásának tekinthető.⁵ Mielőtt azonban a struktúrák vizsgálatára kerülne sor, felvetődik az a kérdés, hogy milyen tényezők befolyásolták a szerzők nyelv választását, ugyanis számos esetben egyértelműen bizonyítható, nemcsak a latin nyelv művelése terén tűntek ki, hanem a regionális dialektusokban is, sőt akár több dialektust is ismertek néhányan. A nyelvhasználatot kevésbé determinálta a szükségszerűség vagy a szerzők edukációja, a nyelv választás mint szándékosság értendő, s olyan faktorok hatottak rá döntően, mint a szerzők foglalkozása, a narratív közösség és a hallgatóság, az auctorok szándékai és tekintélye (*Marcello Barbato*). Az Anjou-korszakban a nápolyi dialektus alkalmazását ösztönözték azok a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok, amelyeket a Regno tartott fenn a liguriai, provenç-i és toszkán térséggel. A frankofón adminisztráció elősegítette a provanszál nyelv terjedését, Boccaccio révén maradt fenn, hogy I. Johanna nápolyi uralkodó a helyi dialektust abból a célból beszélte, hogy ezáltal szilárdítsa meg kötődését a város népével. Azonban Campaniában igen rövid múltra nyúlt vissza a vulgáris irodalmi nyelv, ezért a trecento során továbbra is latin nyelven készültek a hivatalos iratok (*Samantha Kelly*).

A kutatás a nyelvi fordulat óta vélekedik másként a narrativitásról (*Gabrielle Spiegel, Hayden White, Roland Barthes*). Az egyik álláspont szerint három narratívacsoporthoz tartoznak: történelmi, kitalált és mitikus, mindhárom a valóságról alkotott emberi tapasztalattal

⁵ Kempshall, Matthew: *Rhetoric and the Writing of History, 400–1500*. Manchester, Manchester University Press, 2011.

hozható összefüggésbe (*Paul Ricoeur*). Ugyanakkor Musto szerint mindezek egyben retorikai kategóriák is (*historia*, *argumentum*, *fabula*), s Cicero és Quintilianus retorikai munkásságán alapulnak. A nyelvi fordulattal szemben Musto más kutatókkal ért egyet (*Matthew Kempshall*, *Nancy Partner*), ahhoz, hogy episztemológiai szempontból megérthessük a középkorban konstruált történeteket, el kell fogadnunk, hogy az antik retorika szabályai érvényesek rájuk. A parataktikus vagy rövid krónikák lineárisan ismertetik az eseményeket, akárcsak az évkönyvek, s egyedül a dátumok jelentik az egyetlen választóhatárt az elbeszélte egységek között. A tematikus művek kulcs-gondolatok köré szerveződnek, s alig érvényesül ebben az esetben a linearitás. A *Chronicon Estense* egyértelműen a parataktikus típusba sorolható, annalsztikus a történetvezetése, az események abban a sorrendben kerülnek ismertetésre, ahogyan azok bekövetkeztek. Emellett a trecento történetírásának jegyeit is magán viseli, kitalált dialógusokban és exkurzusokban bővelkedik. Természetesen a szigorú kronologikus struktúra nem eredményezte azt, hogy ne nyilvánuljon meg az alkotói szabadság, Giovanni da Bazzano szintén kitalált dialógusokat toldott be krónikájába azzal a céllal, hogy ezáltal támassza alá állításai igazságtartalmát, s kiemelje az események drámai jellegét. A tematikus struktúra sokkal népszerűbb volt a trecento szerzői körében és a középkorban, a kialakított tematikus egységek erkölcsi és politikai értelemben egyaránt a tanító szándékot és a példamutatást domborítják ki. Ennél a típusnál fontos kritérium volt a rövid és világos fogalmazásmód, a befogadói elvárásokat figyelembe véve hitelességre és haszonelvűsége törekedtek a szerzők, ennek érdekében az egyéni tetteket vagy az események kibontakozását részletezik hosszabban. Érveik alátámasztására történelmi normákat alkalmaznak, de nem határolódnak el a fabula műfajától sem, amennyiben a történet úgy kívánja. Anonimo Romano tematikus egységek köré szervezte a történeteket, számára a rendező elvet a személyekkel kapcsolatban a *virtus* és a *vétkek*, a győzelmek és a vereségek képezték. Homogén típusok mindazonáltal aligha léteznek, Giovanni Villani krónikája rendelkezik parataktikus vonásokkal, azonban könyvekre és fejezetekre osztotta a szöveget, s ezért tematikusnak is

tartható a műve. A szimbolikus (figuratív) struktúrát az átvitt értelmű szövegmagyarázat jellemzi, közel áll a fabula műfajához, lényeges szerepet kap az *inventio*, amely klasszikus és keresztény forrásokból építkezik. Angelo da Clareno művében az isteni akarat kifürkészhetetlensége befolyásolja az emberi élet és az események kimenetelét, a rejtett igazságot szimbólumokkal, szóképekkel, metaforákkal és víziókkal ábrázolta.

A narratív formák elemzése által mutat rá Musto, hogy a trecento szerzői nem távolodtak el az antik retorikától. Az epideiktikus, törvényszéki-jogi és deliberatív formák alkalmazásával egyaránt arra tettek kísérletet, hogy meggyőzzék olvasóikat állításuk helyességéről. A három narratív forma közül a szerzők azt választották, amely legközelebb állt argumentációjukhoz. Az epideiktikus forma az életrajzírók számára lehetőséget adott arra, hogy a személyek erényeit vagy bűneit emeljék érvelésük középpontjába (Boccaccio), ezzel szemben a törvényszéki-jogi formánál az egyének helyett a befogadók meggyőzésére helyeződött a prioritás (Domenico da Gravina), a deliberatívnál a közösségi aspektusok váltak mérvadóvá (Giovanni Villani).

A középkori regény hatásáról szóló fejezetben azt vizsgálja Musto, hogyan konstruálták meg a trecento szerzői azon vádakát, amelyekkel I. Johannát illették. Ehhez a középkori regényirodalom szolgáltatja a mintákat (La Manekine, La Belle Hélène de Constantinople, Melusine). Ahol ugyanis a hagiográfia vagy a királyi életrajz műfaja nem tette lehetővé annak magyarázatát, hogy az egyént cselekedeteiben milyen elvek motiválták, ott a vákuum kitöltése érdekében a szerzők a középkori regényirodalom egyes változataira vagy a latin klasszikusokra hagytak. A *chanson de geste* cselekményelemei, karakterei, motívumai, szókincse és nyelvtana révén az egyének belső gondolatvilága és motivációi érthetőbbé váltak. Ezáltal érzékletesen tudták kifejezni a női örökléssel járó bonyodalmakat, amelyek gyakran dinasztikus konfliktusba torkolltak, nem egyszer említették Johanna kapcsán a női perverzió egyes formáit.

A képzőművészeti emlékeknek a kutató külön fejezetet szentelt, amelyek a hatalomgyakorló elit propagandisztikus céljait szolgálták

(Cola di Rienzo politikai freskói Rómában, Anjou Biblia, Meliadus de Leonnois). A fejezeten látszik, hogy nem saját kutatásai képezik az elemzések fundamentumát, hanem a művészettörténészek esettanulmányai. A fejezet szoros összeköttetésben áll az előzővel, ugyanis a nápolyi elit nagymértékben inspirálódott a *chanson de geste* bizonyos karakteriből, s a képi ábrázolásokban ezen karakterek vonásait ötvözték a megrendelők alakjával. Az Anjou-dinasztia számára készült művészettörténeti emlékek legitimációs szándékkal bírtak, ugyanakkor felfedezhető több itáliai szerző művében egy-egy utalás ezekre az emlékekre, így a vizualitás és a textualitás között összeköttetés jött létre, a képi nyelv beszívárgott az írott nyelvbe.

A történetírók körében népszerű témák voltak a ceremoniális és rituális események, a rituális büntetést illetően Boccaccio Dekameronjában feltűnik VI. Valter (Brienne grófja és Athén hercege) Thészeusz alakjában. Vétkeiről az alapnarratívát Giovanni Villani teremtetette meg, Valtert előbb a nápolyi uralkodó vikáriusaként mutatta be, aki nápolyi szolgálatait követően keleti despota módjára kezdett viselkedni. Firenzében szembekerült a város népével hatalmi túlkapásai miatt, s amikor a firenzeiek ostrom alá vették, kiszolgáltatva gyűlöletes kapitányát (Guglielmo d'Assisi) és fiát a feldühödt firenzeieknek, akik rituális kannibalizmust követek el a fiú ellen apja szeme láttára. Domenico da Gravina a rituális bűnhődések témájában több történetet kreált, az egyikben Johanna udvaroncainak bűnhődését egy börtön-dialógusban komponálta meg, amelyben az András herceg elleni merényletben vétkesek kíméletlen őszinteséggel vallják be egymásnak visszataszító bűneiket. Musto következtetése az, hogy nem lehet egyértelműen elhatárolni a bűnhődéseket ismertető passzusok esetében a fiktív és valós történeti elemeket, így az értelmezés során tanácsos azokat szélesebb perspektívába helyezni: a szerzői szándékok és a befogadók igénye, illetve a narratív struktúrák és formák vonatkozásában érdemes görcső alá venni.

A következő fejezetben az kerül szóba, hogyan építették fel az Anjouk fekete legendáját a trecento szerzői. A kifejezést eredetileg arra a XVI. századi spanyol fekete legendára használták, amely a domonkos rendi szerzetes, Bartolomé de Las Casas művében buk-

kant fel. A könyv alcíméhez híven, Musto csak ebben a fejezetben bontja ki a *Risorgimento* idején sokat vitatott *Mezzogiorno* kérdését, amely szerinte sokkal hosszabb múltra vezethető vissza az olasz (italiai) történelemben, mint azt a kutatók gondolják, ugyanis annak alapvető vonásai már a trecentóban is léteztek. Az Anjouk fekete legendája a kortárs történetírók munkásságán alapul, s az ő felfogásukat fogadták el a történészek. A legenda fundamentumát a dinasztia nápolyi trónszerzése adja, amely a kezdeti nehézségek után rövidesen gazdag, virágzó uralommá vált I. Róbert (1309–1343) regnálása alatt, akit nem véletlenül hasonlítottak Salamon királyhoz bölcsesség tekintetében. Ezzel a képpel a történészek is azonosultak, akik az utóbbi időben protoreneszánsz királyként értékelik Róbertet. Azonban a fekete legenda szerint ennek a prosperáló uralomnak vége szakadt Róbert halálával, a dinasztia helyzetét eleve megnehezítették a korábbi időszak véráldozatai (szicíliai vecsernye), a magyar és a nápolyi ág között kialakult dinasztikus konfliktus, a folytonos uzurpációk, amelyek maguk után vonták a dinasztia illegitimitásának stigmáját. A kortárs kútfők elmarasztalták Róbert özvegyét, Sancia királynét maradi vallásosságáért, amely éles ellentétben állt férje haladó és racionális szellemével. Róbert örökösének, I. Johannának (1343–1382) uralkodása idején a dinasztia vagyona mérhetetlenül apadni kezdett. Nemcsak a királynőről vélték úgy a kortársak, hogy perverz, hanem néhány bíróról is. Az erkölcstelen cselekedetekkel a bárók és a nemesek is egyetértettek, amennyiben mégis erkölcsös életet éltek, nem léptek fel a felsőbb szintű korrupció és büntettek ellen. Keresztény metaforával élve, több szerző is úgy látta, mivel a regnum feje megsérült, semmi sem gátolja, hogy a korrupció szennyes patak módjára csörgedezzen végig a regnum testének valamennyi tagján. A királynő személyén esett csorba a politikai test csonkulásával járt. Jóllehet az Aragóniai dinasztia hatalomra jutásával viszonylagos konszolidáció következett be, a déli regnum ezután már nem vált igazán naggyá, a virágzó kultúra történelmi mozdulatlanságra lett kárhóztatva, amit időnként az idegen uralom és szellem új kihívások elé állított. Figyelemre méltó, hogy a trecento szerzői Johanna legna-

gyobb bűnének az *infamiát* tartották, megvetették mint férjgyilkost (*viricida*), noha a gyilkosságot csak a kialakult szóbeszéd, az egyéni és a közösségi emlékezet révén rekonstruálták.

Musto a középkor és a reneszánsz közötti átmeneti időszakot vonja vizsgálat alá az utolsó előtti fejezetben. Flavio Biondónak a Regnóval kapcsolatos véleménye megegyezik Petrarcáéval, miszerint a Nápolyi Királyság hasonlít az ókori római provinciákhoz, minthogy a közösségi emlékezet sem vélte ezt máshogy. Biondo felfogásában Capua a campaniai bujaság melegágya, egyúttal a kegyetlenség és arrogancia forrása. Nápoly a Mezzogiorno színekdochéja: a görög kolonizációs tevékenység passzív tárgya, a rómaiak a szomszéd népekkel konfliktusba lépő betolakodók, miután röviden bemutatja Vergilius tombáját, Vergilius alakját összekapcsolja Petrarcáéval, aki halhatatlanná tette Róbert király alakját. I. Alfonz és dinasztiája az Anjoukhoz hasonló legitimációs aspirációval rendelkezett, ezért szívesen pártfogolták a humanista művészeket (Panormita, Bartolomeo Facio, Lorenzo Valla, Giannozzo Manetti, Loise de Rosa, Notar Giacomo). A reneszánsz szerzők munkássága annyiban különbözött a trecento szerzőinél, hogy tudatosabban fordultak a klasszikus hagyomány felé, forrásaikat igyekeztek a legtöbb esetben pontosan megnevezni, nem elégedtek meg az orális transzmisszióval, s kiemelt figyelmet szenteltek az írott forrásoknak.

Konklúzió gyanánt Musto az utolsó fejezetben összegzi kutatása eredményeit, s újfent megindokolja, miért koncentrált csupán a trecento időszakára. Ugyancsak hangsúlyozza, a Mezzogiorno problémáinak csírái már a XIV. században adóttak voltak. A kötet megfelel a tudományos elvárásoknak, ugyanakkor rendkívül olvasmányos, kiemelendő, hogy két szerzőtől (Domenico da Gravina, Bartolomeo Caracciolo-Carafa) is olvashatók angol fordításban szemelvények, amelyek segíthetik az angolszász kutatókat a dél-itáliai krónikák megismerésében. Az elemzett részek elején a legújabb kutatási eredmények mentén ismerteti a krónika-kutatás jelenlegi irányelveit, a kötet gerincét az általa meghatározott témák szerinti szövegelemzések adják. Felhívta a kutatók figyelmét a dél-

italiai szerzőkre, s meggyőzően bizonyította, hogy a trecento történetíróinak művei semmivel sem értéktelenebbek a nagyra becsült északiak műveinél. A törekvése miatt azonban az elemzés során csak néhány szövegrészletet tudott kiemelni és mélyebb vizsgálat alá vonni, így az argumentum alátámasztására behatóbb vizsgálatokra lesz szükség a jövőben. A mintegy 300 oldalas könyvben az egyes fejezetek végén jegyzetek és részletes bibliográfia található, valamint a könyvvégi, igen gazdag mutató segíti a tájékozódást.

Musto, Ronald G.: *Writing Southern Italy Before the Renaissance: Trecento Historians of the Mezzogiorno*. (Dél-italiai történetírás a reneszánszt megelőzően: A Mezzogiorno trecento történetírói). London – New York, Routledge – Italica Press, 2019. 302 o.

Virágh Ágnes

Kényszer vagy választás? Tanulmányok a magyarországi és erdélyi reformációról

Péter Katalin angol nyelven megjelent tanulmánykötete különlegesen fontos hozzájárulás a magyarországi és erdélyi reformáció történetének nemzetközi megismertetéséhez. A 2017. évi nemzetközi reformációkutatási projekt keretében, a jubileumi könyvsorozatban (REFO500 Academic Studies, ed. by Herman J. Selderhuis) megjelent kötet – *Erdélyi Gabriella* szerkesztésében – azokat a tanulmányokat adja közre, amelyek valamilyen fórumon magyarul ugyan már megjelentek, de eddig a nemzetközi kutatás nem hasznosíthatta eredményeit, noha azok fontos hozzájárulások lehetnek volna az európai összképhez. Annál is inkább, mivel több nyugat-európai összefoglaló igényű monográfiában a kelet-közép-európai hitújítás eseményei csak felületesen – olykor hibásan – szerepeltek, a magyar szakirodalom ismerete nélkül pedig ez nem is lehetett másképp.

Jelen kötet első fele (Coercion or Choice? The Early Reformation in Hungary) azt az esszét tartalmazza, amelyik magyarul 2004-ben jelent meg (A reformáció: kényszer vagy választás? Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.), de tudományos apparátus nélkül, most viszont igen részletes szakirodalmi bibliográfiával felszerelve látott napvilágot. Így már pregnánsan érzékelhető, hogy a szerző tökéletesen tájékozott volt a reformációra vonatkozó könyvtárnyi nemzetközi szakirodalomban, számot vetett a legkülönbözőbb álláspontokkal, s azokhoz kapcsolódva, egyetértve vagy vitatkozva fejtette ki saját nézeteit. Ez utóbbit sokszor élményszerűen, saját kutatásainak történetéhez kapcsolódva tette, így előadása egyedi tónusúvá vált, beavatva az olvasót a vizsgálódás menetébe.

Csak első pillantásra meglepő Péter Katalin megfigyelése, amely szerint: „Kis túlzás, de tulajdonképpen igaz: mindenki mást ért reformáción”. Ennek igazolására a legkiválóbb kutatók nézetét idézi fel, s a színpompás valóban meglepően tarka: a Luther-féle mozgalom *Peter Blicke* szerint forradalom, *Bob Scribner* szerint az értelmiségi elit politikai ügye, *Heinz Schilling* szerint a konfesszionizációs folyamat része, *Christine Peters* pedig a római kereszténység szelíd átalakulásának fogja azt fel. Mindezt ismerve, a magyar szerző sokarcú reformációról beszél, s ehhez igyekszik a Kárpát-medence jelenségeinek számbavételével hozzájárulni. Mindenek előtt arra hívja fel a figyelmet, hogy térségünkben Luther fellépése előtt is két egyház működött, a római, illetve a görögkeleti ortodox, s közöttük semmilyen lényeges konfliktus nem keletkezett. Nyelvek és egyházak éltek itt együtt, a népi vallásosságnak erős bázisa volt, amit a régió devóciós kultúrája, kegytárgyainak színvonala is illusztrál. Ezzel az állapottal szemben viszont a reformáció tételeiről országszerte viták folytak, az újonnan megfogalmazott tanítások jelentőségét a szerző abban látja, hogy a kételkedés lehetőségét adta meg a hívők közösségeinek, az évszázadok során rögzült, „zsigerekbe ivódott tudást” kérdőjelezte meg. Korábban kevésbé emlegetett tényekre hívja fel a figyelmet, ezáltal tanulmánya a reformáció fogalmának árnyalását javasolja a jövő kutatóinak. Péter Katalin meggyőzően érvel amellett, hogy térségünkben a hitújítás formái sok esetben eltértek a nyugat- és észak-európai modelltől, mások voltak itt a politikai adottságok, mint amott, az iszlám hódítás testközelből történő fenyegetése alakította a körülményeket. A kegyuraság (patronátus) intézménye sem működött itt olyan automatikusan, mint nyugaton, itt nem feltétlenül érvényesült a „cuius regio, eius religio” elve.

A kötet második fele (*Confessional Cultures and Beyond*) öt tanulmányt foglal magában. Az első az apokaliptikus hiedelmek elterjedését követi nyomon, a XVI. század második felében sokan hittek ugyanis az ún. bibliai idő bekövetkeztében, az utolsó ítélet eljövételében, ez pedig táptalajt jelentett az egyedül üdvözítő hit lázas keresése számára. A második fejtegetés a felekezeti együttélés (*Confessional Coexistence*) számos példáját mutatja be (közös

templomhasználat, közös egyházi énekek, liturgikus párhuzamok), ez is újdonság azok számára, akik eddig főként a felekezetek közötti ellentéteket illusztráló forrásokat szolgáltatták meg. Felekezetek felett álló országról (Confessionally Undivided Hungary) beszél itt a szerző, ami talán kissé idealizált képet fest a korabeli helyzetről, de érdeme, hogy eddig rejtve maradt jellegzetességre hívja fel a figyelmet. A harmadik tanulmány az 1570–1600 közötti évtizedek magyarországi művelődéstörténetét egyenesen aranykornak nevezi, főként a hazai nyomdák könyvtermésének igen jelentős volumene, nyelvi és tematikai változatossága miatt. Külön fejezet foglalkozik az erdélyi iskolarendszer kialakulásával, a felekezeti oktatás eredményeivel, a fejedelemségben jelentkező intellektuális igényekkel, amelyeket a hitújítás hullámai váltottak ki. Végül az ötödik fejezet egy esettanulmány révén mutatja be a felekezetváltás (illetve más oldalról a térítés) egy tanulságos esetét. 1638-ban Esterházy Miklós nádor birtokán ugyanis négy protestáns gyülekezet tagjait kívánta a földesúr jezsuita térítők segítségével katolizálásra bírni. A szerencsés forrásadottság lehetővé tette az akcióra adott válaszok sokféleségének bemutatását, ami ismét csak a reformációhoz való közemberi viszonyulások sokféleségének bizonyítéka.

Az eredetileg különböző alkalmakra, konferenciákra készült tanulmányok végül is azért alkotnak itt koherens egységet, mert valamennyi a reformáció egy-egy kulcskérdéséről szól, s a fő témákhoz mindig újabban feltárt levéltári források alapján fűz magyarázatokat. Majd mindegyik írás szól a nők szerepéről és a közember gondolkodásának változatairól. Kérdései a hittel kapcsolatos változások karakteréhez, céljaihoz és kulturális hozamaihoz egyaránt kapcsolódnak. Mindez remélhetőleg árnyalni fogja az angol nyelven olvasó külhoni kutatók szemléletét és további kutatási irányait is, valamint elősegíti a reformáció összeurópai szemléletének formálódását.

A kötetet háromféle index teszi jól használhatóvá: személynév, helynév és tárgymutató egyaránt segíti az idegen nyelvű olvasót abban, hogy a Kárpát-medence nyelvi és etnikai sokféleségében tájékozódni tudjon és hiteles képet kapjon a hitújítás különböző változatainak ottani meggyökeresedéséről, másképp fogalmazva: a

konfesszionalizáció fázisairól. Ennek fontossága evidencia, mivel az 1517-ben kezdődő vallási megújulási folyamatról kialakított nemzetközi narratíva csakis a kelet-közép-európai jelenségekkel együtt lehet teljes és autentikus.

Katalin Péter: *Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania* (Tanulmányok a magyarországi és erdélyi reformáció történetéről), ed. by Gabriella Erdélyi, Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 2018. 214 o. (REFO500, Academic Studies, 45).

Bitskey István

Reformáció Közép-Európában

Az eperjesi evangélikus iskola 1667-i indulása óta többször játszott kiemelkedő szerepet Magyarország (amely akkor a Kárpát-medence egészére kiterjedt) kulturális életében. Megalakításakor a három részre szakadt ország protestánsai a nagyszombati, jezsuita szellemű katolikus egyetem ellensúlyozására szerettek volna magas színvonalú protestáns oktatási intézményt létrehozni. Bár egyetemmé emelésének kísérletei nem sikerültek (1914-ig négy ilyen próbálkozás is volt), képzése meghaladta az átlagos középiskola szintet. Alapításakor – német evangélikus iskolák mintájára – tíz évfolyamos gimnáziumi képzést vezettek be, amelyben, a felsőbb osztályokban teológiai és filozófiai oktatás is folyt. A szlovák és magyar művelődéstörténeti munkák több kiváló oktatóját tartják számon (mint a filozófus és neveléstudós Eliaš Ladivert), a magyar történelem számára érdekes színfolt, hogy diákjai között találhatjuk Thököly Imrét és az angol királyok festőjeként ismertté vált Bogdány Jakabot. Az iskola (kollégium) története azonban nem lehetett töretlen. A Rákóczi által vezetett szabadságharc után városi épületét elvették, az evangélikusok évtizedekig csak egy városszéli faépületben taníthattak, mígnem II. József felvilágosult politikája nyomán 1785-től ismét visszatérhettek városi épületükbe. A XIX. századnak is megvoltak a maga híres tanárai (mint a filozófus és esztéta Michal Greguš) és diákjai (utóbbiak között számunkra a legnevezetesebb Kossuth Lajos, aki pataki tanulmányait megelőzően tanult itt). Bár az 1848/49-i szabadságharcot követő neo-abszolútizmus majd két évtizedre újra visszavetette a működését (ennek szomorú részleteit mi a debreceni református kollégium történetéből is ismerhetjük), a XIX. század utolsó harmada ismét a sikeresebb időszakok közé tartozott.

A város iskolájának a középfokot általában meghaladó képzése mindig is szorosan összekapcsolódott az evangélikus egyházal és vallással. Osztoznia kellett annak sorsában is, eredményesebb szakaszaiban és az időnkénti korlátozásokban is. Nem csoda, ha az eperjesi egyetem (amely 1959–1996 között, a kassai székhelyű Šafarik Egyetem kihelyezett részeként működött) mindig is figyelemmel kísérte az elődök munkáját. Konferenciák, kiadványok foglalkoztak a megelőző korszakokkal és professzorokkal. Hadd utaljak itt az *Eliaš Ladiver a Michal Greguš osobnosti a ich dielo v obraze doby* (Szerk. Peter Kónya – Peter Kása. Prešov, 1995.) kötetre, amelynek tanulmányait egy megelőző konferencia előadásaiból válogatták össze. A mindkét országban 1990-ben bekövetkezett politikai fordulat óta kialakult szakmai (és immár mondhatnánk baráti) együttműködés korai jeleként a konferencián és a kötetben is egyaránt képviselve lehettek a debreceni (akkor még Kossuth Lajos nevét viselő) egyetem oktatói.

Akárcsak most. Jelen kötet anyagát is egy tudományos konferencia szolgáltatta, amelyet az Eperjesi Egyetem (együttműködve a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemmel és a prágai Károly Egyetemmel) közösen szervezett 2017 végén. A szervezésben három ország egy-egy egyeteme vett részt, az előadók, és a tavalyelőttre datált (de Debrecenbe csak tavaly év vége felé eljutó) kötetek szerzői azonban a térség ennél több országából, településekre lebontva, pedig még több helységéből kerültek ki. Hiszen találunk közöttük szlovákokat, csehet, németet, magyarországi, romániai és szlovákiai magyart, horvátot, szlovént, a városokra lebontva pedig, csak a magyarországiak között több debrecenit (nemcsak az egyetemről), miszkolcit, nyíregyházit, sárospatakit, hajdúböszörményit, és még ki tudja honnan való referenst. A kérdés itt mégsem költői. Bár egy magára adó recenzióban az elismerésnek meg kellene előznie a bírálatot, a recenzens hadd vetítse előre – szerencsére elenyésző számú – kifogásainak egyikét, a szerzői névsor, a munkahelyekről, és újabban az e-mail elérhetőségekről tájékoztató lista hiányát a kötet végéről. Így végül csak találgathatom, hogy melyik is az a három ország, amelynek szerzőjét nem tudtam elhelyezni a szerkesztők által a résztvevőkre csak számbelileg említett tíz ország valamelyikében.

A szerkesztői előszó szerint a konferenciának közel 120 – első-sorban történész, egyház-történész, teológus – résztvevője volt. Aki ismeri a szervezések nehézségeit, tudja, hogy a készülő kiadványba – akármilyen haladékokat is kapnak – végül nem minden előadó szokta elküldeni referátumát. A jelenlegi két kötetbe így 91 tanulmány kerülhetett, 1400 lapot éppen meghaladó terjedelemmel, ami nyilván sok gondot okozott a szerkesztőknek a tagolást, a kezelhetőséget tekintve. A két kötet tanulmányait végül hét nagy egységre osztották: I/1. A reformáció Közép-Európában, 2. Teológia, 3. Személyiségek, II/1. Protestantizmus, 2. Felekezetek együttélése, 3. Iskolaügy, 4. Kultúra és művészet. (A késlekedve beérkező tanulmányok utolsó pillanatban is megtörtént befogadását, és a szünni nem akaró szerkesztői munkát igazolhatja, hogy az Előszó még csak „majdnem kilencven tanulmányról” szól, ami kevesebb, mint a megjelent 91.)

A kötetnek egyébként nemcsak a címlapon a címét kapjuk meg három nyelven, hanem tanulmányait is ezeken (sőt a cseh nyelvvel együtt négy nyelven) olvashatjuk. Szlovákul vagy csehül 36, németül 28, magyarul 27 tanulmány jelent meg. A nyelvi elhatárolás ugyanakkor nem döntő a szerzők országonkénti hovatartozására nézve, hiszen a német nyelvű cikkek több mint fele, 15, magyarországi szerzőtől származik, így a valódi német szerzőkre alig több mint tucatnyi marad. A szerkesztők ugyanakkor az egyes tanulmányok megértése szempontjából mindent megtettek a várható nyelvi nehézségek enyhítésére. (Nemzetközi olvasóközönségre készülve be kellett látniuk, hogy a várható olvasók többsége sem szlovákul – vagy csehül –, sem magyarul nem ért.) A kötetek elején található tartalomjegyzékek a tanulmány nyelvén olvasható cím után tehát az angol nyelvű címet is megadják, ami jó előzetes az egyes tanulmányok előtt álló – nem feltétlenül rövid – angol nyelvű absztraktokhoz. A tanulmányok után pedig valamely más nyelven – néha kettőn is – rezümét olvashatunk. (A legtöbb közülük magyar nyelvű, így végül minden cikkről megtudhatjuk, hogy miről szól.)

A kötet szerkesztői Előszava tetszetős ellentétpárt állít fel, amikor az 1517-ben a „nem nagyon ismert egyetem szinte ismeretlen professzora, dr. Luther Márton” fellépését, téziseinek nyilvánosságra

hozatalát „civilizációnk újkori kulturális fejlődésének legjelentősebb eseménye, a reformáció” kiváltójának nevezi. Mára persze ez nyilvánvalóvá vált, de arra, hogy jelentőségét 1517-ben milyen más események fődhatték el a kortársak előtt, a kötet első nagyobb egységét felvezető, *Luther és a reformáció 1517–2017* című tanulmányában *Heinz Schilling* utal.¹ Tucatnyit sorol fel az 1517. naptári év számos történése közül ennek illusztrálására, s hármat külön is kiemel: Kairó oszmán hódítását, a spanyol katolikus egyház reformjait a latin kereszténység megújítására, valamint azt, hogy hogyan szüremkedtek be Európába a frissen felfedezett földrészekről származó ismeretek. A reformáció ezekkel szemben 500 év múlva is emlékezetes eseménye maradhatott 1517-nek. A tanulmány mégis kissé visszafogja a szerkesztői Előszó szinte eleve elrendelést sugalló lelkendezését. Persze a sok résztvevős nemzetközi konferenciák egyik érdeme éppen az, hogy az előadók szembesíthetik eredményeiket, vitázhatnak.

Bármennyire is részletezőnek szántam recenziómat, terjedelmébe mégsem fér bele 91 tanulmány címének, de még a 91 szerző nevének a felsorolása sem. Így a nagyobb egységek felsorolására és esetleg néhány – számomra érdekesebbnek tűnő eredményre jutó – tanulmányára próbálok szorítkozni. Az első kötet első részében egyrészt általánosabb témájú tanulmányok, másrészt a Kárpát-medencén kívüli területtel foglalkozó közlemények kerültek. Az előzőek a reformációs tanok terjedésével és közösségeik megjelenésével foglalkoznak, így például Budán a Jagelló királyok udvarában 1526 előtt, Kulmbach és Ansbach német örgrófságokban a hazai történelemből is ismert Brandenburgi György „örgróf (Corvin János özvegyének második férje) révén, a Szepességben, Bártfán, Nyitra és Trencsén megyékben, vagy éppen Debrecenben, a Török Bálint által a városba helyezett Bálint pap révén. Találhatunk közöttük a kutatás-módszer-tan szempontjából figyelembe veendő észrevételt is. *Kónya Annamária* (Annamária Kónyová) arra figyelmeztet, hogy az előírások, rendeletek valójában csak egy kívánt állapotot fejezhetnek ki, ami

¹ A konferencia előadása és tanulmánya nyilván összefügg az ugyancsak 2017-ben Münchenben megjelent *Weltgeschichte eines Jahres* című könyvének mondanivalójával.

nem feltétlenül valósult meg, s kutatásainkban erre számítanunk kell. Mivel a szlovák (és szlovákiai) kollégák figyelmének középpontjában – érthető módon – a Felvidék áll, a tanulmányok többsége is – a protestáns hitek közül – elsősorban a lutheri vallás fogadtatásával és egyháza kiépítésével foglalkozik. Ebben a részben találhatunk néhány olyan tanulmányt is – csehországi, krajnai (ma: szlovéniai) és isztriai félszigeti témákkal – amelyek kitekintenek a Kárpát-medencéből, elsősorban persze azokat a személyeket előtérbe állítva, akik a hagyományokkal szemben a protestantizmus hívévé váltak, mint Primus Truber, aki számára a reformáció a szlovén nyelv felkarolásához nyújtott támaszt, vagy Francesco Balbo fiumei kormányzó.

A második – a teológiának szentelt – egységben a reformáció korai terjesztőinek és elméleti kidolgozóinak nézeteivel találkozhatunk. A szlovák szerzők kiemelik, hogy a hitélet anyanyelven történő gyakorlása (a szertartás népi nyelven való tartása) milyen jelentős hatást tudott gyakorolni a nemzeti tudat, esetükben a szlovák identitás kialakulásában. Magyar szerző, *Varga J. János* Luther törökökről formált véleményének változásáról írt. A reformáció elindítója egyházi kiátkozását követően csak a pápaságot tekintette Antikrisztusnak, s úgy vélte, hogy „ha a török elindul Róma ellen, azt örömmel nézem majd”. A török hódítást ebben a szakaszban Isten büntetésének tekintette a keresztény világ bűneiért. Az 1526-i mohácsi tragédia és Bécs 1529-i ostroma nyomán azonban változtatott álláspontján, és jogosnak tartotta a török elleni önvédelmi harcot. Megtudhatjuk azt is, hogy a zsidókról alkotott elítélő véleménye – ami nem élő példák, hanem a Biblia írásai alapján táplálkozott – viszont pályája során nem változott. Néha bizony egyenesen a kiűzésüket követelte a hatóságoktól (azaz az általa nemigen tisztelt császártól). De találunk tanulmányt Luther nézeteinek recepciójáról a bártfai *Leonard Stöckel* munkájában, a helvét hitvallás recepciójáról Erdélyben, de a liturgiának az új elvek elfogadásával bekövetkező változásáról is.

Kiemelkedő protestáns személyiségekről szólnak az első kötet harmadik részének tanulmányai. Időhatáruk a XVI. századtól (Ecse-di Báthory Istvántól) a XIX. századig (Friedrich Wilhelm Wagner lőcsei templomi karnagy, zeneszerző) tart. Részletfeldolgozásokat,

adalékokat olvashatunk, amelyek eddig is ismert témákról szóló ismereteinket tudják kiegészíteni. Felvidéki német és szlovák, valamint a hazai történetírásban is ismert nevek bukkannak fel, utóbbiak többször is németül közölt szövegekben, lehetőséget adva a külföldi olvasónak, hogy hazai kutatások eredményeivel megismerkedjenek.

Általánosabb, értékelő tanulmánnyal kezdődik a második kötet is. *Michael Bünker* a reformációnak a kultúrában betöltött kapcsoló szerepére helyezte a hangsúlyt, kiemelve, hogy az elválasztónak mutatkozó elemek mögött a kapcsolódásokat kell keresnünk és megtalálnunk. Hazai történészek külföldi levéltári kutatásainak lehetőségét és eredményeit mutatja be *G. Etényi Nóra*, aki a magyarországi protestánsok XVII. századi németországi ábrázolásáról közölt tanulmányt. A török hódítás sokakat foglalkoztatott Európában, s általános lehetett a vélemény, miszerint a protestánsok helyzete az Oszmán Birodalomban akár jobb is lehetett, mint a Habsburg Birodalomban. A kötet tanulmányainak időhatára ugyanakkor ebben a kötetben erősen kiterjed. Bár az első kötetben is találunk a XVII. századon túlmutató tanulmányt, most ezek száma megnövekszik. Nem érdektelen így például annak megismerése, hogy a reformkorban Kossuth Országgyűlési Tudósításain kívül katolikus egyházak hasonló jellegű rendszeres feljegyzéseket küldtek a pápai udvarnak. Csak míg Kossuth tudósításaiban a modern, liberális gondolatokat pártolta, ugyanazok az eszmék a pápai udvarban aggodalmat váltottak ki. Olvashatunk arról is, hogy Magyarország XVIII. századi benépesülése során újrateremtett, vagy csak megnövekedett alföldi falvakat milyen nemzetiségi és vallási elkülönülések osztották meg. Egyesületeik, köreik nemcsak etnikai, hanem vallási különbségeiket is őrizték. Újra találkozhatunk az 1859-i pátensharccal, amikor is a szerző (*Kertész Botond*) kimondja, hogy az államot nem egyházellenesség, és nem is a szekularizáció vágya vezette, hanem egyszerűen a politikai jogegyenlőséget sértő kiváltságok megszüntetésének óhaja. A nálunk néha idealizált két világháború közötti Csehszlovákia antidemokratizmusára mutat rá az a szerző (*Somogyi Alfréd*), aki a főleg magyar hívekkel rendelkező református egyház állami elismerésének megtagadásáról írt.

A kötet második egységében a felekezeti együttéléssel foglalkozó tanulmányokat találhatunk, a harmadikban az iskolaügy, a negyedikben a kultúra és művészet szolgáltatja az összekötő kapcsot. Az időhatár ezekben már valóban eltolódik. A tanulmányok többsége természetesen ezúttal is a protestáns hit terjedésével és terjesztőivel foglalkozik, többnyire megint csak helytörténeti, vagy konkrét személyekhez kapcsolódó részkérdések felvetésének és megoldásának formájában. De néha a modern értékelések (és szóhasználat) kifejezései is előfordulnak. *Viliam Čičaj* például (szokatlanul, de joggal) koraújkorai kommunikációs médiumoknak nevezi azokat az eszközöket, amelyek a reformációs eszmék korabeli terjedését elősegítették. De találunk szembetűnő időbeli ugrásokat is. *Hermán M. János* például 1923–1950 közötti intervallumban vizsgálja a szlovákiai protestánsok hollandiai tanulmányútjait, míg *Gorun Blanka* 1948–2011 között az erdélyi felekezeti viszonyokat, statisztikai adatok fényében megállapítva, hogy a görögkeleti (ortodox) vallás dominanciája mellett a római katolikusok és a reformátusok aránya csökkent, míg a kisegyházaké növekedett.

A reformációs megemlékezéssel a konferencia szervezőinek és a kötet szerkesztőinek sikerült olyan témakört találniuk, amelyben a mára több ország között megoszló térség kutatóit nem a múltjuk etnikai vagy társadalmi konfliktusaiból fakadó ellentétek foglalkoztatják, hanem az együttműködés szándéka. A kötetek tanulmányozása során pedig megállapíthatjuk, hogy az előadók/szerzők sok vonatkozásban valóban hasonló megállapításokra tudtak jutni. A reformáció – többük szerint – a térségben nem feltétlenül tudta azt a pozitív hatást gyakorolni a fejlődésre, mint Nyugat Európában. A szlovák szerzők számára mégis vitathatatlan a szerepe a szlovák nyelv és az identitás alakításában. Természetesen akadhatott olyan megállapítás is, amellyel a magyar kutató nem feltétlenül ért egyet. *Friedrich Gottas* például nemcsak a középkori Magyarországot tekinti soknemzetiségűnek (felsorolásában a magyaron kívül hét nemzetiség neve szerepel), hanem abban nemzetiségi konfliktusokat is feltételez. Igaz erre említett példája, Bártfa és Kassa ellentéte a XVI. század második felében, bizony nem középkori, és bizonyára nem is annyira

etnikai (hiszen Bártfa egyértelműen német, Kassa részben német lakossággú), mint inkább valamilyen kereskedelmi ellentétből fakadó vita lehetett. Jelen soknyelvű kötet létjogosultságát, a német (és általában az idegen-) nyelvű közléseknek egyenesen nélkülözhetetlenségét bizonyíthatja, hogy az említett szerző nemhogy levéltári forrásokat, de egyetlen magyar nyelvű szakmunkát sem használt. Legfőbb forrása egy olyan munka, amely már címében is anakronisztikus: *A reformáció a mai Szlovákia területén*.² Egy másik tanulmány (*Peter Zubko* tollából) viszont – a recenzens szerint, aki elég jól ismeri a XVIII. századi Zemplén megye viszonyait – eltúlozza a XVIII. század közepén a kelet-felvidéki (a cikk címe szerint kelet-szlovákiai) református települések között a szlovák nyelvűek komoly arányának következményeit. („A gyülekezetek fele a szlovák nyelvet használta, egyharmaduk nyelvhasználatáról nem tudunk semmit.”) Lehet, hogy Barkóczi Ferenc egri püspök 1746–1749-i vizitációi valóban ennyi szlovák nyelvű református gyülekezetet találtak, ebből azonban a települések lakosságára aligha lehet következtetni. Utóbbira az 1773-ban készített kiváló forrás a *Lexicon Universorum Regni Hungariae Locorum Populosorum* (A Magyar Királyság minden lakott helységének lexikona) adataiból lehet következtetni, a tanulmányban azonban nem találtam nyomát annak, hogy szerző ezt ismerné, pedig nyomtatásban is hozzáférhető.

Ezek az észrevételek természetesen egyedi jellegűek, a kötet szakmai értékét nem csökkenthetik. Akárcsak a korábban már említett kifogásom sem, a szerzői lista hiányáról. Ha tudjuk azt, hogy a szerkesztő, *Peter Kónya* (nekünk Kónya Péter) professzor nemcsak az Eperjesi Egyetem vezető történész oktatója, hanem jelenlegi rektora is, akkor éppen feltételezhetjük, hogy tudott volna olyan hallgatót találni, aki a hiányolt listát néhány óra alatt összeállíthatta volna. Talán közelebb áll a szakmai kifogáshoz egy másik észrevételem, amikor a helység- és személynevek írására teszek megjegyzést. A szlovák szövegek a Felvidék helységneveit természetesen szlovákul adják meg,

2 Természetesen ez a könyv is németül van: K. Schwarz: Die Reformation auf dem Gebiet der heutigen Slowakei. In DigiOst 7. 2016. 245–247. – A felhasznált művek között egyébként szlovák nyelvű sincs.

ami a csak a múltbeli neveket ismerő, de mai megfelelőjükben járatlan magyar olvasó számára megnehezítheti az azonosítást. (A német nyelvű cikkekben inkább találunk zárójeles utalást a magyar elnevezésekre, bár ezek szerzői részben magyarok.) A közismertebb bányavárosok esetében a szlovák nevek azonosítása a történészek számára viszonylag könnyebb, a Nyitra megyei, 1910-ben kétharmados szlovák többségű, de vegyes lakta Nové Mesto nad Vahom nevét is le tudjuk fordítani Vágújhelyre (ez a magyar neve), de elég sok olyan név van, amelynek megfejtése nem megy könnyen. (Nehezebb kitálatni, hogy Stražka a Szepes megyei Nagyőrrel azonos. Igaz, itt magyarok aligha laktak, annál inkább németek – német neve Nähre.) A magyar nyelvű rezümék sok esetben – ugyancsak zárójeles formában – megoldják az azonosítást, bár ebben nem következetesek. A horvát *Maja Ćutić Gorup* német nyelvű cikkének magyar nyelvű rezüméje Francesco Barbót rijekai kapitánynak nevezi. Rijekáról tudjuk, hogy Fiume a mai neve – a fordító talán nem akarta így nevezni – a német szövegben azonban a város egy harmadik néven szerepel, mint Sankt Veit am Pflaum, ami bizony nálunk már feledésbe merült. A szerkesztők vállalták a tanulmányok többnyelvű közlését, ami bizonyos buktatókkal járt, végül nem csökkentve a többnyelvűséget.

Hosszúra nyúlt recenzióm zárszava is legyen az elismerése. Szerkesztői, Kónya professzor és felesége, Kónya Annamária számára nem lehetett könnyű a kilencvenet meghaladó számú tanulmány – bizonyára mind szakmailag, mind technikailag fésületlen – kézíratainak csoportosítása, tudományos és nyelvi ellenőrzése. Az eredményre méltán lehetnek büszkéek, akárcsak az – itt megnevezett néhány, és többségükben megnevezetlenül maradt – szerzők is.

Reformácia v Strednej Európe / Reformáció Közép-Európában / Reformation in Mitteleuropa. Szerk. Annamária Kónyová – Peter Kónya – Kincses Katalin Mária. Vydavateľstvo Prešovskej University, Prešov, 2018. I. kötet 610, II. kötet 801 o.

Ifj. Barta János

Koronázási zászlók az Esterházy-gyűjteményben

Az Ausztriában működő Esterházy-gyűjtemény tudományos közleményeinek (*Mitteilungen aus der Sammlung Privatstiftung Esterházy*) legújabb, tizedik kötete már alcímével is jelzi, hogy nem csupán a három, a fraknoi kincstárban¹ őrzött koronázási zászlóval ismerkedhet meg az olvasó, hanem ezen túlmenően a koronázási zászlók intézményének magyarországi történetével is. A tartalomjegyzék azonban még ennél is tágabb perspektívát ígér. A gazdagon illusztrált kiadvány *Pálffy Géza*, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója, s az ugyanott működő „Lendület” Szent Korona kutatócsoport² vezetője nyolcrészes tanulmány sorozatát tartalmazza, bevezetéssel és függelékben a koronázási szertartások zászlóvivőinek jegyzékével, valamint ötnyelvű összefoglalóval ellátva.

A kötet apropójaként, egyben kiindulópontjaként szolgáló zászlók a XVII. század folyamán kerültek az Esterházyak kincstárába. A dinasztia- (és kincstár-)alapító Esterházy Miklós II. Ferdinánd koronázásán (1618) Magyarország zászlaját vihette, fiai, László és Pál pedig IV. Ferdinánd (1647, Horvátország zászlaja), illetve I. Lipót koronázásán (1655, Szerbia zászlaja) jutottak hasonló szerephez. A megítiszteltetéshez hozzátartozott, hogy a zászlóvivők megtarthatták a zászlókat, amelyeket státuszuk jeleként nagy gonddal őriztek. Emellett alighanem a szerencsén is múlt, hogy a fraknoi gyűjtemény három darabja szinte sértetlenül vészelte át az évszázadok viharait.

1 A gyűjtemény honlapja: <https://esterhazy.at/ausstellungen/esterhazy-schatzkammer>. Legújabb ismertetését ld. Margit Kopp: „Nisi Dominus custodierit”: *Die Esterházy Schatzkammer auf Burg Forchtenstein*. Esterházy Privatstiftung, Eisenstadt 2018.

2 A kutatócsoport honlapja: <http://www.tti.hu/lendulet/szent-korona.html>.

Konzerválásukra elsőként az 1960-as években került sor, kiállításon pedig az 1896-as Ezredéves Országos Kiállítás óta először 2009-es restaurálásukat követően kaptak helyet.

Az első két fejezet a tágabb történeti környezetet vázolja. A bevezetés (Einleitung: Die Wappen der Länder der Stephanskronen, 13–18. o.) általában szól a korona országainak szimbolikus megjelenítéséről a XVI–XVII. századtól kezdődően. Ennek sajátos területét, a koronázási zászlók hagyományát mutatja be a második fejezet (Die Entstehung der Krönungsfahnen im 16. Jahrhundert..., 19–48. o.), a koronázások történetén keresztül. A koronázási zászló mint intézmény kezdetei a XV. század végétől jelennek meg a forrásokban, folytonossága pedig egészen a XX. századig töretlen. Pálffy kitűnő magyarázatából az utóbbi azzal is magyarázható, hogy egyszerre szolgálta a dinasztikus és a rendi reprezentáció céljait, közvetítve az uralkodóház, valamint a magyar politikai elit üzenetét.

A következő két fejezet egy-egy koronázásra összpontosít: a harmadik a II. Ferdinánd koronázási *ordójában* szereplő zászlóábrázolásokat tárgyalja (Die früheste Darstellung der zehn Krönungsfahnen im Krönungssordo Ferdinands II. (1618), 48–56. o.), a negyedik pedig az I. Lipót pozsonyi koronázásának ábrázolásain szereplő országzászlókat veti össze egy kortárs rézmetszet címersorával (Die Landesfahnen und die ungarische Krönung Leopolds I. (1655), 56–60. o.). Az 1618-as latin nyelvű ordo jelentősége kettős. Egyrészt itt találjuk a zászlók legkorábbi fennmaradt hiteles ábrázolását – amelyből a ceremóniális konzervativizmust figyelembe véve a II. Mátyás 1608-as koronázásán felvonultatott zászlókra is következtetni lehet. Másrészt a koronázás forgatókönyveként jól mutatja, hogyan egészül ki az egyházi szertartás a világi reprezentáció elemeivel. A negyedik fejezetben is az 1618-as dokumentum az összehasonlítás alapja, amelytől az 1655-ös koronázást ábrázoló színezett metszeten – kivételképpen – fölismerhető címerek több ponton is különböznek. Pálffy meggyőzően mutat rá ez utóbbiak párhuzamaira a Johann Siebmacher címereskönyvében³ találhatók, és fogalmazza meg azt a feltevését, hogy az I. Lipót Szelepcsényi György nyitrai püspöktől

3 Johann Siebmachers Wappenbuch. Nürnberg 1605. 1. tábla, a címerek leírásával.

származó portréján (ld. 3. ábra, 18. o.) látható címerek ugyanakkor megfelelhetnek az 1655-ös koronázási zászlókon szereplőknek.

Az ötödik és a hatodik fejezet az Esterházy-kincstárban őrzött zászlók közül kettőt, az 1618-as magyar (Ein Symbol der Esterházy Schatzkammer: Die älteste Krönungsfahne Ungarns (1618), 61–81. o.), illetve az 1647-es horvát zászlót (Die älteste Landesfahne Kroatiens (1647) im Besitz der Familie Esterházy, 81–90. o.) mutatja be közelebbről. Pálffy bevezetésként összefoglalja a koronázási zászlókra vonatkozó kutatások eredményeit, a zászlók készítésének körülményeitől azok koronázás utáni sorsáig terjedően. Magyarország Esterházy Miklós által vitt zászlaja több szempontból is különleges: ez a legrégebbi fennmaradt koronázási zászló egész Közép-Európában, ahogy a rajta szereplő koronás kiscímer is ezen szerepel először az ország hivatalos jelképeként, továbbá Szent István koronájának ábrázolásai közül is ez a legkorábbi, amelynek mintája egy magáról a tíz évvel korábban Pozsonyba szállított koronáról készült kép lehetett. A három évtizeddel későbbi horvát zászló ugyancsak a legelső a maga nemében, rajta kívül ugyanis csak két másik, magyar királyi koronázásról (V. Ferdinánd, 1830. és IV. Károly, 1916.) származó zászlaja ismert Horvátországnak.

Egyfajta kitérőként, a koronázási zászlók és emlékérmék (valamint a pecsétek) címerhasználatára közti eltérés magyarázatára vállalkozik a hetedik fejezet (Unterschiedliche Traditionen beim Wapengebrauch des Wiener Hofes und der ungarischen Stände, 90–110. o.), végső soron a királyi udvarban használatos címereskönyvek és a magyar rendek gyakorlatának különbségére vezetve vissza azt. A leglátványosabb különbség Bulgária és Szlavónia címerének felcserélése: ennek eredetét Pálffy a XV–XVI. századi német heraldikában mutatja ki. Mindkét hagyomány meglehetősen stabil, noha az udvari címerhasználatot idővel – magyar kontextusban – bizonyos mértékben helyesbítik (pl. II. Rudolf 1607-es királyi kettős pecsétjén ismét a futó nyest látható).

A nyolcadik fejezet a zászlóvivőkön keresztül mutatja be a koronázási szertartások kivételes szimbolikus jelentőségét a rendi politika szempontjából (Die Fahnenräger: Die Repräsentation der weltlichen

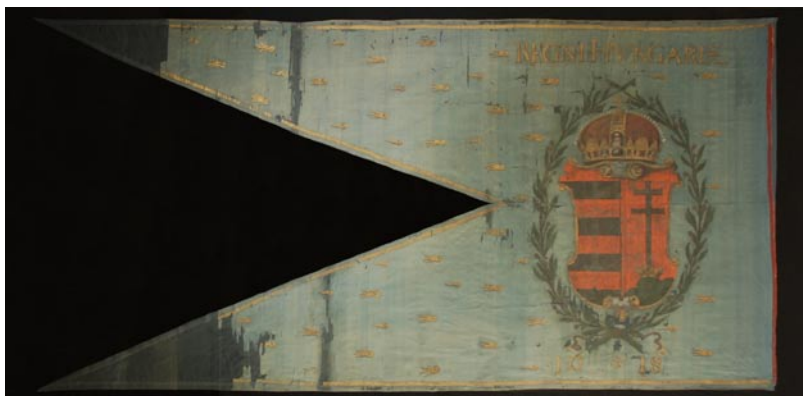
Elite, 111–118. o.). A zászlók kiemelt pozíciója a koronázás eseményei során a zászlóvivők személyére is ráirányította a figyelmet, így aligha meglepő, hogy a megtisztelő feladatra a legbefolyásosabb főnemesi családok tagjai közül választottak. A befolyás fokmérőjeként azonosítja továbbá Pálffy azt, hogy mely főnemesek tudták egyszerre több rokonukat is a zászlóvivők közé juttatni. Az Esterházyak mindkét szempontból élen jártak a magyar királyok koronázásainak története során, így számukra a megőrzött országzászlók mind a személyes, mind a dinasztikus hatalom szimbólumai voltak.

A kilencedik fejezet az 1618. évi koronázási *ordo* ábrázolásainak a későbbiekben játszott szerepével, és különösen a koronázások magyarországi történetének utolsó állomásával, a IV. Károly koronázásán felsorakoztatott zászlókkal foglalkozik (Eine außergewöhnliche Nachgeschichte: Ein traditionsbewusster Archivar auf der letzten ungarischen Herrscherkrönung 1916, 119–132. o.). Az esemény ugyanis nem csupán a hagyomány folytatásaként kapcsolódik a fraknói kincstárban őrzött zászlókhoz. Pálffy hitelt érdemlőnek tekinti ugyanis a Koronázási album adatát, amely szerint az 1916-ban készített zászlók festője, Köpeczi Sebestyén József az Országos Levéltár akkori vezetőjének, Csánki Dezsőnek az útmutatása szerint az 1618-as mintákat követte, a zászlók színétől, valamint Magyarország címerétől (kiscímer helyett a középcímer) eltekintve.⁴ Hozzátehetjük: az ezen túlmenő eltérések az 1915-ben ugyancsak Köpeczi Sebestyén által festett középcímert követik (így Horvátország címerének 4x4 helyett 5x5-ös mezeje és Szlavónia címerének zöld helyett vörös sávja).⁵

Pálffy tanulmánysorozatához kapcsolódva helyet kapott a kötetben *Alojz Ivanišević* rövid jegyzete (133–134. o.). Ebben a szerző arra a különbségre hívja fel a figyelmet, amely a horvát és a magyar állam 1102 utáni viszonyának horvát és magyar felfogása között mutatkozik. A horvát történetírás szempontjából ugyanis a közös történelem két perszónalunióban álló állam történelme, míg a magyar (valamint más országokbeli) szerzők a magyar királyság részeként beszélnek

4 Ábrányi Emil et al.: *Koronázási album*. Érdekes Ujság, Budapest 1917. 84–86.

5 Vö. 3970/1915. M. E. rendelet, 2. § (*Budapesti Közlöny* 39 (257), 1915. november 6.).

a horvát tartományokról. Ivanišević rámutat, hogy az utóbbi megközelítés jellemezte a közös uralkodókat is: őket magyar (és nem magyar-horvát) királlyá koronázták, ahogy a titulátúrában szereplő horvát királyi cím sem az ország önállóságát, hanem az uralkodó hatalmát volt hivatott hangsúlyozni.

Noha Pálffy Géza kutatási eredményei nem ismeretlenek sem a magyar, sem a nemzetközi közönség előtt, a német nyelvű összegző kiadvány megjelenése mindenképpen öröndetes. A kötet legfőbb erénye – a gondos szerkesztésen és a gazdag képanyagon kívül –, hogy rendkívül szerteágazó ismeretanyagot foglal össze igen tömören, ugyanakkor a nem szakértő számára is követhetően. Éppen ezért a (szűkebbnek ugyan az érintett területek sokfélesége miatt nem nevezhető) szakmai közönségen túl szélesebb körben is érdeklődésre tarthat számot: csalódást egyetlen olvasójának sem fog okozni.

Géza Pálffy: Die Krönungsfahnen der Esterházy Schatzkammer auf Burg Forchtenstein. Die Geschichte der Krönungsfahnen der Länder der Stephanskronen vom Spätmittelalter bis Anfang des 20. Jahrhunderts. (A fraknói Esterházy-kincstár koronázási zászlói. A Szent Korona országai koronázási zászlóinak története a középkortól a XX. századig.) Esterházy Privatstiftung, Eisenstadt 2018. 226 o.

Könczöl Miklós

A Mogul Birodalom „hadügyi forradalma” Indiában a XVI–XVII. század fordulóján

Az 1526-os év nemcsak a magyar történelemben volt fordulópon, hanem az indiai államok történetét is megváltoztatta. Panipat mezején egy külső támadó, Záhír ud-Dín Muhammad – későbbi nevén Babur – hatalmas győzelmet aratott a számbeli fölényben lévő Lódi-dinasztia (a Delhi-szultanátus élén álló afgánok, vagyis pastuk) seregein. A magát Dzsingisz kán és Timur Lenk örökösének valló vezér hírszerzéseit kihasználva támadta meg az indiai szubkontinens egyik vezető államát és ezzel átalakította a térség történelmét. A Mogul Birodalom a történelem egyik legnagyobb rejtélyének számít, mivel kialakulása, felemelkedése és eltűnése a szemünk előtt zajlott – de történeti forrásaink meglehetősen hiányosak róluk. A legtöbb feljegyzést a különböző uralkodók – Babur, Humájun és I. Akbar – életrajzaiból kaphatjuk, amiket hivatásos (udvari) történetírók szerkesztettek és írtak az események után.

India viszonyait a kutatók több oldalról is megközelítették az elmúlt évszázadok során. Egyesek szerint a térség történelméből hiányzott az európai értelemben vett „kora újkor”, így a muszlim hódítástól egészen a britek megjelenéséig tartott az ún. „középkor”. Az európai historiográfiából ismert „hadügyi forradalom” tétele így Indiában különös színezetet kapott, mivel feltette a kérdést, hogy vajon ide is az európaiakkal való szembenállás hozta el a különleges eszközöket (lőpor, tűzfegyver) vagy a britek XVIII. századi megjelenése már csak kiegészítette a meglévő állapotokat.

Andrew de la Garza monográfiája az indiai hadtörténelmet nagy mértékben befolyásoló államalakulat bemutatását célozta meg. Véleménye szerint a XX. század hadtörténetírásának egyik paradigmáját képező „hadügyi forradalom” tétele Indiára kevésbé alkalmazható,

mivel az itteni fejlesztések többsége helyi eredményekre támaszkodott – kisebb kiegészítésekkel. Ebben az átalakulásban kiemelkedő szerepet játszott a Mogul Birodalom, ami az 1526-os panipati csatától az 1757-ös plassey-i csatáig befolyásolta a térség történelmét. *John Keegan* szerint a háború civilizációs termék, ilyen értelemben az indiai hadviselés vizsgálata összekötődik az állami léttel – és a mogulokkal.¹ A birodalom alapítója Babur volt, aki a mai üzbég területekről indított hadjáratokat Szamarkand elfoglalására, azonban több nagyobb vereséget szenvedett. 1526-ban új hadjáratot szervezett – immáron az indiai szubkontinens északi részét uraló Delhi Szultánátus ellen.

A hadtörténetírás XXI. századi diskurzusaiban fontos szerepet tölt be az ázsiai viszonyok elemzése. Az előző évszázad során fellángoló viták (túlzott Európa-központúság, paritás-elve, kihívás-válasz elmélete) után az új évezred eredményei tovább árnyalták a képet. *Tonio Andrade* kutatásaiban bemutatta a kínai hadügyi fejlesztések és fejlődés mögött meghúzódó állami érdekeket, aminek fontos részét képezte a lőpor és a tűzfegyver kialakulása.² A hadügyi forradalom elmélete szerint a tűzfegyverek megjelenése és elterjedése Európában alapjaiban változtatta meg a hadviselést, amelyet az utóbbi időben kérdőjeleztek csak meg tétélesen. A könyvtárnyi irodalommal bíró vita paradigmaváltó ereje felvetette a kérdést a különböző kontinenseken tapasztalható háborús kultúrák és civilizációk elhelyezkedéséről e rendszerben. A hadviselési formák és a tűzfegyverek „fejlődése” a kutatók szerint meliorista módon történik, vagyis a gyilkosabb eszközök nagyobb fokú fejlődést feltételeznek. Fontos megjegyeznünk, hogy a szakirodalmi viták mögött meghúzódó intellektuális párbaj célja a kontinensek szerepének meghatározása, vagyis hogy Európa vagy Ázsia tekinthető-e a hadügyi fejlődés motorjának. A különböző elméletek ezt a viszonyt próbálják meghatározni. A monográfia a viták során kialakított lövészárkok közötti senki földjét veszi górcső alá: az indiai szubkontinens hadügyi viszonyait, különös tekintettel a Mogul Birodalomra.

1 John Keegan: A hadviselés története. Budapest, 2002.

2 Tonio Andrade: The Gunpowder Age. China, Military Innovation and the Rise of the West in World History. Princeton, 2016.

A mogulok elhelyezkedésüket tekintve átmenetet képeznek a Kelet (Ázsia – Kína) és a Nyugat (Nyugat-Európa) között. A tűzfegyverek elterjedésében nagy szerepet szánnak a mongol hadaknak, akik egyrészt kínai katonákat hoztak magukkal hadjárataikhoz, valamint az oszmánok is szembesülhettek e fegyverekkel. Egy másik elmélet kiemeli az arab–oszmán kereskedelem közvetítő szerepét, ami a mogul esetben is érvényesül. Az oszmán utazók és tanácsadók több esetben biztosítottak fegyvereket Baburnak, hogy folytathassa küzdelmét. Ez a hatás nem csak itt, hanem Afrikában is érvényesült, ahogyan például *Richard J. Reid* is bemutatta korábbi munkájában.³

A mogul hadviselés legkiemelkedőbb eszközei a különböző rakéták voltak, amiből számos fajtát készítettek. Ezek több előnnyel is bírtak a változékony terepviszonyok között. Egyrészt könnyen lehetett őket szállítani akár nagyobb tételben lovakon és elefántokon, ami segítette a hadsereg logisztikáját. A csatára való előkészületek alatt volt lehetőség arra, hogy helyben állítsanak elő ilyenek eszközöket – a technológia ugyanis annyira egyszerű volt, hogy a kis mesteremberek is elő tudták állítani őket. Az eszközök élőerő ellen halálosak voltak, mivel közvetlen becsapódás esetén komoly égési sérüléseket okozhattak az ellenfelek számára. Az általuk kiváltott fény- és hanghatások demoralizálták az ellenfeleket, illetve zavart kelhettek soraikban – különösen igaz volt ez az elefántokra, amelyek a sokkhatás miatt sokszor irányíthatatlanná váltak a kezelőik számára. A rakéta lassan az egész szubkontinensen elterjedté vált, és a XVIII. század második felében érkező Brit Kelet-Indiai Társaság részére is okozott kellemetlen meglepetéseket a Maiszúr elleni háború idején. Maga Arthur Wellesley – a későbbi Wellington hercege – is negatív tapasztalatokat szerzett az indiai hadszíntér rakétáiról hadjáratai során. Az itteni fegyverek közül ez volt talán az egyetlen, ami nemcsak a helyi tapasztalatok bevonásával készült, hanem magán hordozta a „lőporforradalom” hatását.

A mogul hadsereg másik ütőképes fegyverét a nagy mobilitású, főként a mai Afganisztán területeiről toborzott lovasíjász-csapatok jelentették. Az általuk alkalmazott harcéljárások nagy hasonlóságot

3 Richard J. Reid: *Warfare in African History*. Cambridge, 2012.

mutattak a XIII. századi mongolokéhoz, ami a mozgékony-ság mellett az állandó nyílzáporra, lesvetésre, színlelt visszavonulásokra és bekerítésre alapozó taktikák összességét jelentette. A szélsőséges ter-
repviszonyokhoz jól alkalmazkodó lovasság nemcsak a csatatereteket, hanem a birodalmat is könnyen uralták, ezért is válhatott státusz-
szimbólummá a lóháton vállalt katonai szolgálat. Ugyanakkor fontos elmondani, hogy az állatok számára a klíma távol állt a nekik ideá-
listól, így a kártevők és betegségek komoly pusztítást végeztek sora-
ikban. A Mogul Birodalom ezért folyamatos lóimportálásra kényszer-
ült, ami függővé tette őket közvetlen és távolabbi környezetüktől.

A térség fentebb bemutatott hadviselési viszonyaiból következik, hogy az állam szinte mindig „háborúra” várt. Noha a Mogul Biro-
dalom nem vívott olyan háborúkat, mint a XVII. századi európai államok, azonban a folyamatos „éberség” megkövetelte az állami szervezet kemény kézben tartását. A mogul hadi gépezet egyet jelen-
tett az állammal, így a szétválasztás szinte lehetetlen volt. A legtöbb katonai vezető polgári (civil) hivatalt is kapott, vagyis a társadalom militarizáltsága teljesnek tűnt. Az érdekek gyűjtése azonban – más vélekedésekkel szemben – nem kizárólag a csatatereken történhe-
tett, hanem az államszervezési feladatok ellátásával is volt lehetőség az előrelépésre. Az összefonódásra azért volt akkora szükség, mert a mogul hadsereg legtöbbször helyi (lokális) erőkkel és lázadókkal szemben vívott kisebb harcokat, ami miatt az újonnan elfoglalt része-
ket sokáig katonák irányították. Az állandósuló (kis)háborús viszonyok azonban – ahogyan a szerző is kimutatja – magában hordozta a rendszer bukását, mivel a felkelések és lázadások közötti felvonu-
lások mellett a Mogul Birodalom külső ellenféllel nem vívott har-
cot, így az új kihívások elmaradása gyengévé tette. Ehhez járult még hozzá a korábban stabil szövetségnek tartott ázsiai (mongol, afgán) segédcsapatok elapadása, nagyrészt a XVII. század végén bekövet-
kező hatalmi átrendeződéseknek köszönhetően.

A hadsereg ellátását a központi (állami) erőforrások mellett a helyi kézművesek (fegyverkészítők és kovácsok) erejének bevonása is segítette. Ilyen együttműködésre kitűnő példa a korábbiakban bemu-
tatott rakétatípusok gyártása, mivel azokat a helyi mesteremberek is

el tudták készíteni. Fontosnak tekintették, hogy a katonai állomány egészségét is megtartsák, ezért külön orvosokat fogadtak fel. A mogul udvarban elterjedtek voltak a „görög” orvoslás praktikái, amit összefoglalóan yunaninak neveztek. Ezek többségében arab fordításban, perzsa utazók kézikönyveiből maradtak fent a mogul orvosok számára. A környékbeli (helyi) szokások átvételével az orvoslásban megjelentek bizonyos ajurvédikus tanok is, így téve összetetté a mogul orvoslást.

A kiadvány leglátványosabb részét a mogul harci taktikák sematikus ábrázolásai jelentik, ami közelebbi összehasonlítást tesz lehetővé a XVII. századi európai hadviselési formákkal. Az első és talán legfontosabb különbség a döntő fegyvernemben található, mivel Európában a gyalogságra támaszkodtak, addig a mogulok a már bemutatót lovasíjászokra. Hozzájuk tartoztak még azok a könnyűlovasok is, akik az előcsatározásokat, valamint az üldözéseket is végezték, hasonlóan a később fontossá váló huszársághoz. A mogulok csataválalási hozzáállása nagy mértékben hasonlított az európai hadvezérek XVII. századi taktikájához, vagyis a manőverezésen és elkerülésen alapuló csatározásokhoz. Azonban ezek kiindulási pontja különböző alapokról indult: míg az európai esetben a hadseregek erejének megtartása állami érdek volt, addig a mogulok esetében a csatákat főként védekező állásból vívták, ezért nem törekedtek a csatavállalásra. Az indiai szubkontinensen vívott csatározásokban ugyanis nem a nyílt összeütközéseket keresték, hanem az ellenfél bekerítését, szabadcsapatokkal történő fárasztását és logisztikai elszigetelését – a csatákat így szükséges rosszként értelmezték.

A mogul hadsereg alapját képező gyalogság egyaránt fel volt szerelve hideg fegyverekkel (kardok, lándzsák), illetve tüzfegyverekkel. Az átmenet azonban nem az európai hadseregekben jellemző módon történt, hanem egyszerre voltak jelen a katonák életében. A mogul hadsereg gyalogsága a centrumban helyezkedett el, többnyire kiépített állásokban (esetenként hevenyészett lövészárkokban) – szemben az európaiakkal, akik a vonalharcászatot alkalmazták. A természeti viszonyokból fakadó alapvető különbségek ellenére jól látható a két felfogás közötti különbség. A jelentős mértékben militarizálódott

indiai szubkontinens lakossága egyéni harcokban – legtöbbször vadászatokban vagy lázadások leverésében – szerzett tapasztalatot, így körülményes és nehéz lett volna őket más harci helyzethez szoktatni. A nézetek közötti különbséget jól illusztrálja a Brit Kelet-indiai Társaság megjelenése a XVIII. század második felében, akiknek „vékony vörös vonala” értetlenséggel egybekötött csodálatot váltott ki a mogul oldalon. A másik érvelés szerint a mogul gyalogsági centrum sokat merített az oszmán janicsárok felhasználási módjaiból, amiről utazóktól és tanácsadóktól hallottak. A Mogul Birodalom számára a különböző tapasztalatok – legyenek azok saját vagy másoktól átvettek – beépültek a hadi gépezet működtetésébe, így például a különböző gerillaháborúk leírásai is ezért maradtak fenn az utókor számára.

A Mogul Birodalom természetesen nemcsak a szárazföldön, hanem a tengereken is aktív kívánt lenni, azonban ehhez sokáig még az alapvető feltételek is hiányoztak. A hódító Babur a hadjárataihoz 400 különböző hajót fogadott fel, hogy a Gangeszen való átkelését fedezzék. A XVI. századi hadjáratok esetében a flotta szerepe a hadsereg ellátása és a folyókon való híd kialakítása volt. I. Akbar a hódításai során már nem ilyen szedett-vedett tengeri flottára támaszkodott, hanem Bengál és Gudzsarát kikötők birtokában már professzionális szint öltött. A hajók fenntartása mellett lehetőség nyílt arra, hogy saját műhelyeket hozzanak létre helyi erőforrások és tapasztalatok felhasználásával. Az indiai fafajták közül kiemelkedő a teakfa és annak altípusa, a szundari nevezetű fa. E kettő olyan népszerűségnek örvendett, hogy a különböző nyugati kereskedők is ilyen fából készült hajókat rendeltek.

A birodalom a térségben tapasztalható bizonytalanságok ellenére viszonylag sokáig fenn tudott maradni. Ennek oka a bemutatott hadigépezet és az ez alá rendelt államszervezet lehetett. A „háborúban edzett birodalom” képe hasonlít a több kontinensre kiterjedő Oszmán Birodalomra, amely a XVI. századtól egészen a XX. századig fontos tényező maradt. A birodalom elbukása ugyanakkor a térségben szokatlan módon történt, vagyis nem egyedül az európai hatalmak megjelenése okozta a vesztüket, hanem a „béke által keltett mozdulatlanság”, amibe a birodalom süllyedt. Az indiai szubkontinensen

vívott háborúk és hadjáratok ugyanis nem tekintették céljuknak a fegyveres konfrontációt, hanem a megtévesztés, a gerilla-hadviselés és diplomácia eszköztét vetették be céljaik eléréséhez. A vadászaton ellátott egyéni szolgálat (ami egyedül maradt meg a „sztyeppei” hagyományokból) és a helyőrségi feladatok ugyanakkor nem tartották karban a hadsereget, így a kritikus taktikai és technikai fejlesztések (innovációk) elmaradtak. A másik lehetséges ok a hadsereg alapját képező nomád lovaskatonák elmaradása volt, amivel a mogul hadsereg elvesztette csatadöntő fegyvernemét. A kutatások ugyanis bebizonyították, hogy az afgán területekről származó zsoldosok nem csak harctéri tudásukkal járultak hozzá a hadsereg működéséhez, hanem hátasaikkal támogatták a hadi gépezet működését. A löellátás elmaradásával a fegyvernem tovább gyengült – kiszolgáltatva ezzel a birodalmat a nála sokkal mobilabb ellenféllel szemben.

A könyv legnagyobb érdemét a mogul hadsereg stratégiai szemléletének ábrázolása és a lehetséges kimenetek jelentik. A szövegben elhelyezett illusztrációk történeti példákon keresztül mutatják be a sereg működését és alkalmazkodását. A kiadvány végén található névmutató nagymértékben hozzájárul az összefüggések megértéséhez és a személyes életutak összeállításához. Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy a legfontosabb mogul uralkodókról csak mozaikos információkat kapunk, nem pedig egybefüggő képet. Ennek oka a kötet szerkesztésében és a különálló esszékben rejlik: a könyv ugyanis tematikus egységekben tekinti át a hadsereg működését és nem pusztán kronologikus rend szerint. A téma miatt pedig szükséges lett volna a jellemző szavakat külön is összegyűjteni, hogy a későbbiekben továbbgondolhassuk azokat.

Andrew de la Garza: *The Mughal Empire at War. Babur, Akbar and the Indian Military Revolution, 1500–1605.* (Háborúban a Mogul Birodalom. Babur, Akbar és az indiai hadügyi forradalom, 1500–1605) Routledge, New York, 2016. 210 o.

Kiss Márton

A kora-újkori várostörténet diskurzusai

A várostörténet kutatása manapság a kora-újkor kapcsán is népszerű téma. Mégis viszonylag keveset és kevesen vizsgálják azokat az írásos dokumentumokat, amelyek kimondottan a városokkal, a városi élettel foglalkoznak. A történészek általában ezeket az írásokat egyszerűen forrásként használják, amelyekből a számukra fontos információkat kiemelik. *James S. Amelang* madridi történész, a kora-újkori városok kutatásának kimagasló alakja ezzel szemben a városok leírásával, a városokról szóló diskurzussal mint speciális műfajjal foglalkozik, amely némi középkori előzmény után a kora-újkorban indult fejlődésnek.

A kötet *James Amelang*-nak a Közép-Európai Egyetemen 2016 decemberében, a *Natalie Zemon Davis Lecture Series* sorozat keretében elhangzott három előadását tartalmazza. Mivel a kötet szóban elhangzott előadásokat ad közre, szerkezete feszes, jól felépített, könnyen követhető. A szerző-előadó három előadását egy-egy jól körülhatárolt téma köré építette fel: a szerzők, témák és formák alapvető kérdéseit járja körül. A kötet egy prolóógus és egy epilógus mellett egy-egy fejezetben ezt a három előadást közli. *Amelang* széles forrásismeretét kamatoztatva nagyon sok kora-újkori dokumentumot használt fel előadásaihoz, főleg, de nem kizárólagosan a Mediterráneumra koncentrálva. Ezen források közös tulajdonsága, hogy a közvetlen, személyes tapasztalatban gyökereznek. A szerző célja részben annak bemutatása is volt, hogy milyen sokféleképpen lehet a kora-újkorban keletkezett, városokkal foglalkozó dokumentumokat elemezni: különböző megközelítéseket vázol fel, amelyek mind-mind lehetségesek a városokról szóló diskurzus vizsgálata során.

Az első előadásban Amelang az általa leginkább ismert és kutatott város, Barcelona példáján mutatja be, hogy egyetlen városról milyen különböző műfajokban és formákban keletkeztek írásművek a kora-újkorban: városi krónikák, útbeszámolók és útikalauzok, dicsőítő beszédek (laudatio), városleírások, szépirodalmi alkotások, az ünnepekhez (pl. uralkodói bevonulások) és a tiltakozó megmozdulásokhoz kapcsolódó irodalom, ego-dokumentumok (naplók, memoárok és önéletírások), a populáris irodalom (pl. balladák) valamint a pamflet- és újságírás termékei. Bár többségük kéziratban maradt a kora-újkor során, így olvasottságuk korlátozott volt, mégis egy-egy város körül idővel kialakult egy irodalmi hagyomány, azaz egyes művek olyan referenciaművekké váltak, amelyekre a későbbi szerzők rendszeresen hivatkoztak.

A szerzők nagy többsége a városi elitből, a tanult és vagyonos rétegből származott, ám, hangsúlyozza Amelang (akinek egyébként egyik legfontosabb kutatási témája a városi kézművesek által írott önéletrajzok vizsgálata), valójában egy sokkal szélesebb kör vett részt ezen szövegek létrehozásában. Az egyik legismertebb barcelonai városi krónikát például egy tímármester, a leghíresebb Barcelonáról szóló dialógust pedig egy textilkereskedő írta. Az előadó szerint azonban a legfontosabb törésvonal mind a szerzők, mind az olvasók között az, hogy helyiek vagy idegenek-e. Útbeszámolót egy városról például jellemzően nem a helyi lakosok írtak, ezzel szemben a dialógusok általában a városlakók szerzeményei. A kívülállók általában a festői és egzotikus vonásokra koncentrálnak, míg a helyiek számára a város elsősorban különböző emlékek letéteményese.

A szerző érdekes megközelítéssel, *Michel de Certeau* hatására a forrásoknak két, nézőpont szerinti csoportját emeli ki: azokat, amelyek egy sétaút keretében mutatják be a várost (a legismertebb ilyen kora-újkori városleírás az eredetileg gyertyakészítő John Stow „Survey of London” című műve 1598-ból), illetve azokat, amelyek egy magas torony kilátójából teszik ugyanezt. Az előbbieket természetesen nem csak az építészeti elemekkel és városi térrel foglalkoznak, hanem a városi élettel, többek között a változás érzékletes leírásával is. A második csoporthoz tartozó források célja pedig elsősorban az, hogy egészben, panoráma-szerűen láttassák a várost. Az első forrás-

csoport a helyiekhez kötődik, akik számára a városban való gyaloglás és az ennek során való ismeretszerzés mindennapjaik természetes része volt, a második csoport viszont a kívüllállókhoz köthető, akik rövid idő alatt akartak átfogó képet kapni a településről. Amennyiben viszont ez utóbbit helyiek írták, akkor a madártávlatból történő városleírás célja inkább a társadalombírálat volt, mivel ilyenkor a szerző a mindent látó és tudó narrátor szerepébe helyezkedett.

A kora-újkor évszázadai során a változások bár első ránézésre lassúak, ám jelentősek voltak. Ennek érzékeltetésére Amelang egyrészt bemutatja, hogy hogyan változott az a mód, ahogy az utazók a velencei Campaniléből lejöve leírták a látottakat, másrészt összehasonlítja Montaigne és Goethe feljegyzéseit Rómáról, hogy bemutassa, kétszáz év alatt mennyit változott a városokról való írásmód: Montaigne útinaplót, Goethe memoárt írt. Amelang szerint ugyanis a két legfontosabb változás a szerző személyének előtérbe kerülése, illetve az érzelmeknek és véleményeknek a kiemelése a tényszerűség és az adatok halmozásának rovására. Ugyanakkor egyes szubjektív jellegű műfajok (elsősorban a laudatio) eltűnnek, helyettük inkább a semlegesebb hangvételű leírások aránya növekszik meg.

A kötet második fejezete arra a témára koncentrál, hogy miben állt egy város szépsége a kora-újkori emberek számára. Amelang szerint elsősorban öt műfajban érhető tetten a városok szépségének, illetve a szépség hiányának ecsetelése: laudatiók, városleírások, útikalauzok és útibeszámlók, valamint pragmatikus közigazgatási javaslatok a települések csinosítására. A szerző először Firenze (amelynek szépsége körül talán a legszélesebb körű diskurzus alakult ki) kapcsán vizsgálja, hogy hogyan alakult ki az évszázadok során az az elképzelés, hogy Firenze egy különleges szépségű város. Leonardo Bruni nagy hatású Laudatiója szerint például a szép épületek, de elsősorban mégis lakosai teszik széppé Firenzét; Bernardo Rucellai számára az építészet és a művészet keveredése alkotta a város szépséget és a helyi művészek és kézművesek közös erőfeszítése ennek elérésére; Aeneas Sylvius Piccolomini számára pedig a szabályosság, méret, elegancia, pompa jelentette a szépséget. A XV. század második felére már közhellyé vált Firenze szépsége.

Ezután az előadó az ellentétes megközelítés lehetőségét veszi górcső alá: megnézi, hogy egy adott szerző egy adott szövegében mikor és mire használja a „szép” kifejezést, illetve használja-e egyáltalán városok kapcsán. Egy itáliai klerikus, Antonio de' Beatis 1517–1518-as útinaplóját veszi alapul, akinek általában akkor tetszik egy város, ha szépek az utcák, terek, templomok, a (kő-)házak, valamint a város elhelyezkedése. Francia város csak akkor tetszik neki, ha az hasonlít szülőhazájára, Itália településeire, például annak következtében, hogy sok itáliai származású ember lakja.

Végül Amelang a két megközelítést egyesítve levonja a következtetést: a különböző kulcsszavak és asszociációk együttesen egy vizuális modellt alkotnak. A háttérben mindenütt megjelenik a gazdasági prosperitás, ami az eleganciát és a pompát, ragyogást, azaz a szépség összetevőit lehetővé teszi. Az alapvető meghatározó a gyönyörű épületek jelenléte, azaz az építészet (a reneszánszra az építészetben a klasszikus esztétika szabályai, rend, arányok, szimmetria stb. váltak uralkodóvá, valamint a pompa és a monumentalitás. Nem a város szövetének egésze számított általában, hanem egy-két kiemelkedő épület szépsége. Ezek voltak tehát Amelang szerint a fő kritériumok a városok szépségének meghatározásában a kora-újkori emberek számára.

A továbbiakban azonban Amelang kifejti, hogy a korabeli vélekedés sokkal komplexebb és árnyaltabb volt annál, hogy egy város szépségét kizárólag az építészeti elemek határozzák meg. Velence például, amelyet pedig ebben a korszakban kezdtek Európa legszebb városának tartani, szinte semmiben nem felelt meg a korabeli esztétikai elvárásoknak, hiszen elhelyezkedésénél fogva nem szabályos, nem rendezett és nem is arányos. Ezért a szerző a reneszánsz építésetelméleti szakirodalomhoz, mint a városi diskurzus egy speciális műfajához fordul. Ezek a művek magukkal a városokkal alig foglalkoznak, ám mégis minden szerzőnek határozott véleménye volt arról, hogy milyennek kell lennie egy szép városnak. A klasszicista esztétikai ízlés érvényesült itt is: a szép város arányos és jól tervezett közterületekkel kell rendelkezzen, amelyek szélesek, egyenesek, szabályosak és egyformák. A város szépségének azonban nem volt

egységes esztétikai definíciója, szemben az építészeti szépséggel, amelyre több szerző is pontos definíciót fogalmazott meg. Közülük a legfontosabb Leon Battista Alberti, aki Amelang szerint a szépség első modern definícióját alkotta meg. Alberti szerint ugyanis a szépség lényege a „harmónia,” ami a természet alapvető törvénye. Ennek következtében viszont ez a harmonikus szépség nem absztrakt és merev, hanem nagyon változatos és flexibilis tud lenni. Alberti ráadásul a szépségnek ezt a definícióját átviszi városi kontextusra is. Kifejti például, hogy a „folyóként kanyargó utcák” akár szebbek is lehetnek, mint az egyenesek (Alberti Velencében élt egy ideig). A másik jelentős hatást a városi szépség ideáljának fejlődésére a platonikus esztétika gyakorolta (például Giorgio Vasari műveiben), amely megkülönböztette az univerzális szépséget és azt a szépséget, ami az adott kontextushoz illik. A humanista műveltségű velencei Daniele Barbaro szerint pedig a velencei városi tér kétféle szépséget fogott össze: egyrészt a mesterséges, épített szépséget, ami megfelelt a klasszikus, formális esztétika elveinek, másrészt a szépség egy sokkal természetesebb formáját, a népi téglalapítészetet, ami a helyi kézművesek hagyományaiban gyökerezett. Mivel Velencét a kora-újkorban kezdték Európa legszebb városának tartani, ez utat nyitott a városi szépség alternatív, nem klasszikus fogalmának kialakulásához, amely a „festőiség” eszméje körül bontakozott ki. Végül egy hosszú folyamat eredményeképpen a XVIII. század végére a szép városnak kétféle értelmezése alakult ki: Párizs a klasszikus kritériumoknak megfelelő „gyönyörű” (szabályos és egységes) város legfőbb példája lett, míg Velence lett az ellenkező modell, a „festőien szép” város mintája. A két legfontosabb kulturális fordulópont azonban Amelang szerint a klasszicista esztétika lassú divatba jövése a XV. században, majd az ettől való elfordulás a XVIII. század végén és a XIX. század elején. Természetesen a városok szövetében ezek az ízlésbeli változások lassabban jelentkeztek, hiszen az épületeket hosszú távra építik: a valóságban még Párizs sem volt tisztán klasszikus stílusú az 1800-as évekig.

A városokról szóló írásmód külső hatásokra is változott. Erre példaként Amelang a vállalkozói kezdeményezések nyomán a kora-új-

korban virágzó útikalauzok műfaját hozza fel. Francesco Sansovino nyomdász és könyvkiadó 1581-ben adta ki útikalauzát, amely hamarosan a legolvasottabb könyvvé vált Velencéről. Ebben nemcsak felsorolta a látnivalókat, hanem rangsorolta is őket. Korábban azonban Sansovino is a városokról való írás különböző műfajaival (pl. dialógus) kísérletezett és útikönyvének piaci sikere jól jelzi, hogy ezekből melyik volt az, amire volt is kereslet.

Amelang kijelöli a szerinte még elvégzendő feladatokat is, amelyek a történészekre várnak: folytatni kell az útibeszámolók és útinaplók elemzését, ezenbelül is elsősorban azoknak az írásoknak a vizsgálatát, amelyek olyan városokról szólnak, amelyeket nem kimondottan tekintettek szépnek a kora-újkorban (pl. Nápoly, Madrid). Meg kellene továbbá vizsgálni, hogy a „szépség” definíciója hogyan változott az idők során (Voltaire-nél például már elválaszthatatlan a „hasznosság” fogalmától), valamint az európai diskurzus megjelenését az Óvilágon kívül.

A kötet harmadik fejezete, illetve a harmadik előadás egyetlen műfaj elemzésével foglalkozik, amely Amelang szerint különösen alkalmas volt a kora-újkori városi élet és kultúra kifejezésére, ez pedig a dialógus. A párbeszédes forma azért volt vonzó a szerzők számára, mert így többféle, akár ellentétes véleményt is meg tudtak egyszerre foglalmazni, miközben nekik maguknak nem kellett egyértelműen állást foglalniuk, ami akár veszélyes is lehetett volna. Amelang szerint azonban sok dialógus teljesen egyértelmű volt, ráadásul az olvasók (és a hatóságok is) tudtak olvasni a sorok között. Mégis, véli Amelang, ez a műfaj pluralitásával valóban adott egyfajta diszkurzív szabadságot, de nem annyira a szerzőnek, mint inkább az olvasónak, mert így többféle véleménnyel találkozhatott, ami lehetőséget adott számára saját álláspontja kialakítására, illetve megadta neki a kételkedés lehetőségét.

A kora-újkori szerzők nagyon változatos témákat dolgoztak fel dialógus formában, az ideális város leírásától a városi élet taglalásán át a helyi politika és gazdaság kérdéseiig, így ez a műfaj Amelang szerint híven reprodukálja a városi élet dinamizmusát. Sok párbeszédes formában megírt mű egyébként kimondottan városellenes volt. Má-

sik fontos tulajdonsága a dialógusoknak az volt, hogy el tudták hitetni az olvasóval, hogy igazi, lezajlott beszélgetés átiratát olvassa.

A beszélők társadalmi állása is meghatározta a dialógus milyenségét. Ennek bemutatására Amelang a kézművesekhez és a városi alsóbb rétegek képviselőihez fordul. Az általuk írt dialógusok gyakran konkrét társadalmi és politikai céllal íródtak, mint például a nürnbergi Hans Sachs antiklerikális szatírái, vagy a barcelonai Pere Serra i Postius textiltereskedő dialógusa, amelynek célja a helyi mesteremberek tudása (a helyi szokások, történelem és topográfia ismerete) fontosságának hangsúlyozása volt a nemesek ismereteivel szemben. A kézművesek tudásanyaga ugyanis sokkal inkább lokális és gyakorlatias jellegű volt, mint az elit kozmopolitább és elméletibb ismeretei és ezek az ismeretek jelentették egyben a belépőjegyet a városi politikai életbe is. Nem véletlen Amelang szerint, hogy egyrészt nagyon sok városi krónika és városleírás szerzője kézműves volt, másrészt hogy e speciálisan lokális, városi tudás jelentőségének éppen párbeszéd formában adtak hangot, azaz olyan formában, ami aktív részvételt, polgári jellegű hozzáállást kíván. A párbeszéd forma tehát a városokról való írásnak a polgári módja. Ezek az írott dialógusok párhuzamosan voltak jelen a valódi párbeszédekkel, amik a városlakók között valóban lezajlottak. Ugyanakkor a dialógusokat nemcsak az alsóbb rétegeknek a politikai életben való részvétele érdekében, hanem az abból való kizárására is felhasználták. Cristofol Despuig tortosai nemes például éppen azzal érvelt dialógusában, hogy a nemesek tudása sokkal inkább széleskörű, mint a városlakó polgárok provinciális ismeretei, éppen ezért kellene a városlakó nemeseknek is jogot adni a helyi politikai életben való részvételre.

Mégis, Amelang szerint a dialógusok legfőbb vonzereje nyelveztük volt: többségük nem latinul íródott, és tudatosan közelített az igazi, beszélt nyelvhez, hogy szélesebb közönséghez jusson el. Kérdés, hogy a tényleges városi szóbeliség, az élőbeszéd lenyomatai milyen forrásokban találhatók meg. Néhány szerencsés esetben fennmaradtak feljegyzések igazi beszélgetésekről, egy bolognai építész például leírta 1514-ben, hogy milyen (nem túl pozitív) megjegyzéseket tettek egyik építészeti modelljére a nézelődők. Olyan adminisztratív

jellegű dokumentumokban is megtalálhatók az előbeszéd nyomai, amelyek szóbeli vitákat és szóban kifejtett véleményeket örökítenek meg, mint például bizottsági ülések jegyzőkönyvei. Hosszabb szó szerinti szövegeket azonban elsősorban büntetőügyek kihallgatási jegyzőkönyveiben lehet találni, főleg olyan esetek kapcsán, amikor fontos volt pontosan leírni, hogy mi hangzott el. Legjobb forrásainak a spanyol inkvizíció jegyzőkönyvei, ami Amelang szerint kimondottan városi intézmény volt. Ez is egy olyan fontos kutatási terület, amivel mindenképpen foglalkozni kell tovább is Amelang szerint.

A szerző maga is bevallja a három, lényegében különálló, ám nagyon izgalmas és új szempontokat felvető előadás után, hogy küzd a konklúzió levonásával. Összefoglalásul megállapítja, hogy a kora-újkori városi diskurzus egyre inkább írott formát öltött. A szerzők alapfeladatuknak a leírást tekintették és egyre tárgyilagosabban viszonyultak témájukhoz. Az igazi konklúzió hiányát azonban kárpótolja a rendkívül bőséges lábjegyzet és bibliográfia, ami lehetővé teszi az Amelang által javasolt kutatások és megközelítési módok továbbvitelét.

James S. Amelang: *Writing Cities. Exploring Early Modern Urban Discourse*. (Városokról írva. A kora-újkori várostörténeti diskurzus kutatása) Central European University Press, Budapest–New York, 2019. xiii + 257 o.

Péter Krisztina

Száhel vízi istene

A nemrégiben elhunyt belga származású *Lilyan Kesteloot* (1931–2018), aki a szenegáli Dakar Cheikh Anta Diop egyetem professzor asszonyaként élt és oktatott, ugyancsak azon nagy jelentőségű, nemzetközi hírű Afrika-kutatók közé tartozott, akiknek a neve lényegében ismeretlen Magyarországon. Még ha a Pécsett élő *Kun Tibor* frankofonista Afrika-kutató említi is őt itt-ott kritikai írásaiban. S jelen ismertetés szerzője a *Neohelicon* általa szerkesztett 1989/2-es Afrika-számába elhelyezte egy fontos tanulmányát, amelyet egyébként a kutatónő az egykor létező ELTE Afrikai Kutatási Program által szervezett konferenciákra küldött be, és amely az afrikai hőseposz kutatásának aktuális helyzetét tekinti át (*La problématique des épopées africaines*, 1989. 16. évf., 2. szám, 247–264. old.)

Itt ismertetett monográfiája egyike az utolsó alkotókorszakában született műveknek, amely többek között egy *Aime Césaire* kötet elemzése (2011), egy a zulu Chaka törzsi király irodalmával foglalkozó munka (2010), egy afrikai vallástörténeti bevezető (2009), egy a négritude alakjait bemutató írásgyűjtemény (2007). illetve a két frankofón afrikai irodalmi kulcsfigura, Césaire és *Léopold Sédar Senghor* szerepét feltáró kötet (2006) társaságában látott napvilágot, és amely Franciaországban igen kedvező kritikát kapott. Lényegében egy kissé *mozaikszerű mű*, amelynek középpontjába az afrikai mítosz és eposz mint a hagyományos kultúra és történelem felderítésének két immár sokoldalú értelmezések középpontjában álló alapforrása került.

A kötet igazából egy számos változatban ismert mítosz-történet vagy inkább monda mentén próbál kitekintést nyerni, mégpedig elsősorban a Nyugat-Afrikában mintegy 19 országban szétszóródott,

elvándorolt, az állataik (főleg szarvasmarhák, de kecskék és más domesztikált állatok) számára folyamatosan vizet kereső pásztornép, a fulbék (francia megnevezésük: peul, más neveik: ful, fulani, fula stb.) (művelődés)történetének felderítése céljából. De hadd idézzük az egyik, méghozzá a Kesteloot által középpontba állított változatot e mondák köréből (a kötet végén tucatnyi más variáns is helyet kapott, – a szerző egyébként folyamatosan a *Tyamaba* alakot érvényesíti munkájában, jóllehet a vízi isten kígyó a következő változatban az adatközlő ejtésének megfelelően *Tyanaba* néven szerepel):

„*Adama Diallo, egy százéves öregasszony, mondta el nekem Almamynak, Tyanaba esetét itt Mopti-ban.* (Almamy Yattara gyűjtése, 1972)

Megmagyarázom, hogyan született: Tyanaba és egy fiatal fiú ikrek voltak, amikor Tyanaba felnövekedett, a fiatal fiút körülmetélték, az anya pedig elindult, hogy elrejtse Tyanabát. Egy víztócsába ástak neki menedéket, majd beledugták. Tyanaba növekedett, minden ürüléke aranyból volt, összegyűjtötték, magukhoz vették.

Az apa az első, aki haldoklott, meghalt. A testvér és az anya magukhoz vették Tyanabát, együtt maradtak egészen a fiatal fiú körülmetélésének pillanatáig.

Az anya azt mondta neki, hogy jöjjön, és ő jött. Láttad? Te vagy az ő ikre (Tyanaba). Miután megnézte, megpróbált elmenekülni, de az anyja azt mondja neki, hogy ne meneküljön el.

Minden reggel és este az anyja adott neki ételt, elment arra a helyre, ahol a víztócsa volt található, ő elment enni, a bátyja pedig eltűnt, otthagya őt az anyával. Akkor Tyanaba lefeküdt, az anyja adott neki ételt. Ez minden alkalommal így történt. Majd elkúszott.

Amikor tele lett, otthagya a tálat, és elmászott, az anyja pedig visszajött, és vitte a konyhai edényeket.

Allahtól származva a végzet így akarta, az iker megházasodott. Aznap, amikor a feleség belépett a hitvesi lakhelyre, az anyja személyesen azt mondta neki (*a fiának*): Íme, te, jól vigyázz, egy kíváncsi nőt vettél magadhoz, vagyis egy olyan nőt, akinek nincs melle, ő kellett neked? Ez a személy nem lehet a ti közvetítőtök (te és a testvéred között). Csak Allah mindenható, én megöregedtem, ezért mutattam

meg az élet és halál útját. Az iker bólított, de nem látogatta meg Tyanabát.

Mivel senki sem tud megmenekülni a haláltól, az anya meghalt, és e halál után igen! az anya már többé nem lehetett kapocs közöttük, és a feleségével, valamint Tyanabával hagyta ott őt.

Mivel Tyanaba odalent találtatott (volt joga a földhöz), ott házat építettek a számára.

Az ikerfiú minden nap (tejet) vitt neki, minden alkalommal, amikor az emberek magára hagyták, elment, belépett a házba (Tyanabához) és adott neki (tejet). Miután megkapta a tejet az anya ceremóniája szerint, ugyanolyan módon, mint ahogyan az anya tette, ő (Tyanaba) elment enni, majd az étkezés után visszatért, összeszedte a konyhai edényeket, majd elhozta a maradékot.

Közben a felesége kifigyelte őt, tudta, hogy meglátogatja Tyanabát, és rájött, hogy oda jár. Rászegezte a tekintetét. (Azt mondta) Ma a férjem elmegy a piacra? Az azt mondta: ha úgy esik, elmegyek.

Az asszony, a kíváncsi, nekiindult, a nap a zeniten állt. Nem úgy van ez, hogy az anyja az, aki ragaszkodott ahhoz, hogy elmenjen oda hozzá?

Amikor az asszony odaért, akkor azt találta, hogy a kígyó éppen elhagyja a szállását. A kígyó és a nő szeme összetalálkozott: *ngak!* (micsoda meglepetés) Felugrott, aztán leült az udvarban, majd minden háziállat, amely ebben a faluban Allah által megmutatkozott, és azok is, akik hozzájuk (a lakosokhoz) tartoztak, azonnal követni kezdték őt.

Ő (Tyamaba) elkúszott, odébb furakodott utat törve magának. Mindez egészen addig tartott, mígnem az ikerember észre nem vette, és azt mondta neki, hogy kikerülhetetlen volt! Egyszer e napnak el kellett jönnie!

(Tyamaba) – Azt mondja: igen, anyám, hagyj el engem.

Én nem hagyhatlak el téged.

Meg kell keresni a *nelbi* botot, verj rá mindenkire, aki követ engem.

(A testvér) azt mondta, rendben van, megkereste a botot, rávert a mögöttük lévő tehenekre, (a kígyó) megálltak, majd követték az ikret.

Tyanaba az ellenkező irányba tartott, amíg csak el nem érte a Debo-tavat. Megértettél engem? Itt van az, ami elakadt.

Egyesek azt mondják, hogy Tyoki a Tyanaba által követett irány. Egyedül, Allah, a mi teremtőnk tudja csak ezt. De a Débó, amit jól láttál, őt valamennyien együtt oda érkeztek, azt állítják, hogy ott található az ő otthona.

Ráadásul ott minden alkalommal, amikor a szél fúj, azt mondják, hogy tehén szarvak jelennek meg (a tóban).

Ugyanez, maga Tyanaba, így igaz, a kérdéses Tyanaba a vízben található.” (140–141, 144. old.)

Példánkból jól érzékelhető, hogy az Afrikában sok helyütt élő, létező kígyómondák egyikéről van szó, még hozzá vízben élő kígyó a monda főszereplője, a tekergő mozgású kígyó alakja viszont a zegzugos folyók formájával párhuzamosítható, tehát ebben az értelemben is a víz allegóriájaként fogható fel.

Kesteloot ugyan az afrikai eposzokban jelentkező kérdések: szóbeliség és írásbeliség, illetve mítosz és történelem felől indítja kötetét. Feleleveníti régi elméleti elképzelését, miszerint a nyugat-afrikai dinasztikus karakterű epikai történeteket feudális jellegűnek, a varázsmeséhez közelebb állókat klánikusnak nevezi (lásd *Jeleszar Mojszejevics Meletyinszkij* kifejezéseit: archaikus és klasszikus). De már ebben az írásban is felmerül a könyve leitmotiv-ja (az idézett figurák egyképpen eposzi hősök):

„Biton ellenben egy vadász, akit Faro (a vízi isten) elfogad (*védelmébe*), és így képes a manding hatalom kettős dimenzióját visszaállítani. Hasonlóképpen Diabé, a harcos is szövetséget köt Bidával (a vízi istennel) hogy megtermékenyítse, és megvédje Wagadut.”

És persze sorjáznak a további példák és párhuzamok, amelyek éppen a mítikus-reális ősi afrikai királyság, Wagadu történetéig nyúlnak vissza (Bida valójában a szóbeliségben fennmaradt igen régi mítoszok szoninke istenalakja).

Mindemellett a könyv negyedik fejezetében az idézett mondatra Kesteloot az óegyiptomi Széth és Hórusz történetét köti rá. Bár előtte még a mande csoportba tartozó népek eposzaiban kifejezésre jutó mítoszokkal, vallással és politikai hatalommal, illetve a mí-

toszok elemzésének módszertani kérdéseivel foglalkozik két rövid fejezetben.

Kétségtelenül, bizonyos ábrázolásokon Széth afféle (vízi) kígyó istenként tűnik fel, bár tudomásunk szerint inkább a görög mitológiában veszi fel a kígyó alakot. Mindemellett a belga-szenegáli kutatóasszony ezután fog bele abba, hogy Wagadu mítoszának kérdőjeleit feloldja, magyarázatokat próbáljon találni a szóbeliségben fennmaradt emlékek alapján. Az ősi Ghána (Ghanata, másként Wagadu) először a korai századokban bukkan fel, utóbb eltűnik a történelem sodrában, majd az arab történetíróknak (al-Bakri, al-Idriszi) köszönhetőn tudjuk, hogy a VIII–XII. században létezett Nyugat-Afrikában, megközelítőleg a mai Szenegál területén, az észak-nyugatra lévő Tekrur és a délre fekvő Diafounou közelségében. Emléke, mint már említettük, fennmaradt a szóbeliségben is (Kesteloot, amiként a francia tudomány, nem említi a *Leo Frobenius* gyűjtötte *Gasszire lantját*, jóllehet az az egyik korai változat az e körbe tartozó szövegek között.)

E mítoszanyag számos más, eredeti és francia nyelven rögzített verzióját veszi szemügyre Kesteloot, és igyekszik kibontani belőlük a termékenyítő, éltető víz szerepét, mint a nyugat-afrikai pásztornépek elvándorlásának okát és útvonalát, vagyis annak a víznek (folyóknak, Szenegál, Niger stb.) a különleges fontosságát eme etnikai csoportoknak az életében, amelyet minden bizonnyal a kígyó alakja, figurája szimbolizál(t). Bár az indító fejezetekben Kesteloot figyelme elsősorban a mande népekre (szoninke, manding, bambara, gyula, kassonke stb.) irányul, elemzéseiben mind inkább a legnagyobb távolságokra elkerülő fulbe, fulani, ful (franciául: peul, nyelvük: pulár) Szenegáltól keletre tartó elvándorlásainak kérdésével szembesíti magát és szerzőtársait.

Az egyik elsőként rögzített szoninke változatban (*Charles Monteil* 1898) a Bida nevű főhős többször is kígyóként kerül megnevezésre („A kígyó Bida azt mondta neki... A megfelelő napokon Aysát feldíszítették, és a kígyó Bida felé tessékelték...” stb.). Maga az eredettörténet a jól ismert formában a leszármazottak neveinek felsorolásával zárul.

A következőkben sorra kerül a wolof királyság megalapításának a bemutatása, ugyancsak óriáskígyót szerepeltető eredetmítossszal összekapcsolva. Amint a kígyó a főszereplője a Tekrur királyság keletkezésével kapcsolatos mitikus történetnek. Ezt követi a nagy ívű, terjedelmesebb és társszerzőkkel elkészített tanulmány, amely a peul-ök *vízét szimbolizáló kígyó* mítoszával foglalkozik, és benne a rítus, a történelem és a földrajz (lásd vándorlások, folyók, víz az embereknek és az állatoknak) mint kapcsolódó vonatkozási pontoknak a feltárása játssza a főszerepet.

A számos mítosz-változat közreadását követően kerül sorra a mítosz és a történeti földrajz adalékainak összevető vizsgálata. Utóbb pedig sziklarajzokon fennmaradt ábrázolások is bekerülnek a különös teóriát alátámasztó tényanyagok sorába. Minden bizonnyal egyedülálló kísérletnek tekinthetjük – még az újabb kori, különleges összefüggéseket feltáró tudományos eredmények láttán is, és ha nem is felel(het) meg *Jan Vansina* szigorú szóbeli történelmi kutatási módszertanának – ezt az évezredeket, szájhagyományozott mítoszokat, illetve történelmi, földrajzi és régészeti ismereteket átölelő elemzéssort, amely a nyugati-afrikai népek évezredes mozgását éppen a mítoszok tükrében tárja elénk.

Itt most már csak arra van módunk, hogy a szerző(k) konklúzióját idézzük:

„Álljunk meg itt, és foglaljuk össze a Tyamaba kapcsán elkezdett spekulációnkat, megpróbálva néhány olyan pontot kijelölni, amelyek azt igazolhatják. Emlékezzünk arra, hogy ez a mítosz a középkori Szudánon átvezető hosszú vízi utakat jelöli meg, hogy még pontosabban tanúskodjon a fuláni pásztoroknak a XII–XIII. században Szenegálról Keletre tartó migrációjáról.

Ellenben, kulturális vonatkozásban, ez a Tyamaba és a fulániak migrációja közötti kapcsolatra irányuló szerény kutatás távol van attól, hogy kimerítse a témát. Éppen ellenkezőleg egy új hipotézist sugall, azt, hogy a jóval korábbi kígyókultusznak a nyomai a prehisztorikus freskókon található meg. E kultuszt mintha a Szaharában együtt élő többi etnikai csoport is magáénak tekintette volna.

Addig is, míg geológusok, klimatológusok, etnológusok és zoológusok, mítoszkutatók és strukturalisták, történészek és politológusok eljönnek, hogy merítsenek e gyönyörű mítoszból, mint az ökrök *Loi-toori* tavából (*utalás a fulánik csillagmítoszaira* – BSz.)...

Azonban a fulánik és a költők számára Tyamaba megmarad egy törékeny isten megható, csodálatos és mindig aktuális történetének, aki megtestesült egy nő méhében, de akit egy másik nő féltékeny pillantása kiűz a férfiak családjából.” (220–211 old.)

Lilyan Kesteloot: *Dieux d'eau du Sahel. Voyage à travers les mythes de Seth à Tyamaba*, (Száhel vízi istenei. Utazás a mítoszok között Széth-től Tyamáig) Paris, L'Harmattan, 2007. 326 o.

Biernaczky Szilárd

Birodalmi múlt, posztkoloniális jelen?

December ötödike, lassan már egy jó évtizede, évről évre nagy vitákat generálva osztja meg a holland közvéleményt. A hagyományos Sinterklaasfeest, azaz a Mikulás ünnepség, a Mikulás-várás csúcspontjaként, Sint Nicolaas, azaz Szent Miklós, más európai kultúrákkal ellentétben, nem az Északi-sarkról, vagy Lappföldről, hanem Spanyolországból és nem szánon, hanem hajón érkezik meg Hollandiába. A felvonuló Mikulást viszont Hollandia szerte nem csupán kisgyerekek, hanem hangos tüntetők is fogadják. A tiltakozások célpontja, a jó gyermekeket megajándékozó ősz szakállú jötevő mellett a fedélzeten segédkező, számunkra leginkább a krampuszra emlékeztető, reneszánsz öltözetet viselő, feketére maszkírozott figura: Zwarte Piet, Fekete Péter. Bár a tradíció szerint a Mikulás fekete segítője mór származású, ellenzőit az egykori németalföldi gyarmattartó ország múltjának sötét fejezeteire, a rabszolgatartásra, a rasszista megkülönböztetésre és a gyarmati alattvalókat gyermekien naivnak, bugyutának, ostobának lefestő fekete arc ábrázolásokra emlékezteti.¹

Elizabeth Buettner *Europe after Empire: Decolonization, Society, and Culture* című könyvében a Zwarte Piet konfliktus mögött rejlő jelenség, a posztkoloniális európai társadalmak gyarmati örökségének, főleg társadalom- és kultúrtörténeti vizsgálatára vállalkozott. Az Amszterdami Egyetem professzorának munkája, a Cambridge University Press, *New Approaches to European History* sorozatá-

¹ A hagyomány mellett kitartók előszeretettel hangsúlyozzák, hogy ez része a holland tradícióknak és Zwarte Piet arca azért fekete, mert a kéményeken keresztül jut az otthonokba és ott összekormozza magát. Erre a demonstrálók általában azt az ellenérvet hozzák fel, hogy ebben az esetben Fekete Péter ruháján is nyoma kellene, hogy legyen a koromnak.

ban jelent meg. A szériával a cambridge-i kiadó célja többek közt az volt, hogy olyan innovatív munkákat gyűjtsön egy csokorba és adjon közre, amelyek az adott vizsgált kérdés nemzetközi aspektusait is körbejárák.

A sorozat szerkesztőinek (*T. C. W. Blanning* és *Brendan Simms*) elképzelésébe tökéletesen illeszkedett Buettner könyve,² amely már bevezetőjében az európai gyarmatbirodalmak dekolonizációjának és a volt gyarmattartó országok posztkoloniális, jelenbeli körülményeinek „úttörő” összehasonlító elemzését ígéri. A volt európai birodalmak komparatív elemzése csak egyike azoknak az aspektusoknak, amelyek kapcsán a szerző szembehelyezkedik a témával foglalkozó, eddig megjelent munkákkal.³ A korábbi hiányosságok pótlása mellett, más okokból is érdemes a kérdést szélesebb idő- és térbeli kontextusban vizsgálni. Ennek kapcsán első körben fontos megjegyezni, hogy a szerző kiemelt célja, hogy az imperializmusra fókuszáló kutatásokat a megszokott mederből kizökkentse. Buettner álláspontja szerint az eddigi vizsgálatok a kolonializmus kérdését kizárólag a centrum-gyarmat dimenziójában értelmezték, a dekolonizáció folyamatára pedig úgy tekintettek, mint ami a birodalmi zászlók levonásával együtt véget is ért, lezajlott. Továbbá a kutatások jelentős hányadának fókuszában a birodalmak felemelkedése és fénykora (a XVIII. és XIX. század) áll. Az 1945 utáni történések sokkal kevesebb figyelmet kapnak⁴, ráadásul ezek a kutatások a legtöbb esetben a második világháború lencséjén keresztül szemlélik a dekolonizáci-

2 *A Europe after Empire* szervesen illeszkedik Buettner kutatói munkásságába. A szerző több mint két évtizede vizsgálja a gyarmatosítás történetének különböző aspektusait, a gasztrotörténettől, a gender-szemponthoz kérdésektől, a családtörténetig. Az indiai brit telepesek családjaiával foglalkozó könyve (*Empire Families: Britons and Late Imperial India*) 2004-ben jelent meg az Oxford University Press gondozásában.

3 Nem Buettner az első, aki felveti a különböző gyarmatbirodalmak összehasonlításának kérdését. Például Ronald Hyam a brit gyarmatosítást vetette össze más imperializmusokkal (*The empire in a comparative global context, 1815–1914*. In Ronald Hyam, *Understanding the British Empire*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 117–132.), de a posztkoloniális világ átfogó vizsgálatával eddig adós volt a történettudomány.

4 A szerző nem felejt el megjegyezni, hogy ez az arány az ezredfordulót követő két évtizedben javult valamelyest.

ót. A szerző két domináns megközelítést is kiemel, amelyeket hibásnak tart: az anyaország és gyarmat, valamint a különböző gyarmatok egymástól elkülönülten történő vizsgálatát.

Az említett tendenciákkal opponálva, a *Europe after Empire* a dekolonizáció és a posztkoloniális társadalmak, valamint kultúrák bemutatásakor jelentős hangsúlyt helyez annak igazolására, hogy a kolonializmus nem zárult le a gyarmatbirodalmak szétesésével. Továbbá, a gyarmatosítás, illetve a gyarmatok függetlenedése nem kizárólag a „tengerentúli” társadalmakra, hanem az anyaországokra is óriási hatást gyakorolt. Buettner *Frantz Fanon*ra hivatkozva emeli ki, hogy Európát a harmadik világ tette olyanná, mint amilyennek ma ismerjük. A szerző több példát is hoz ennek alátámasztására: a portugál gyarmatbirodalom széthullását, amely 1974-ben a Salazar-diktatúra bukásához járult jelentős mértékben hozzá, vagy az algériai háborút, amely pedig 1958-ban a Negyedik Köztársaság kríziséhez vezetett Franciaországban.

A könyvben a szerző szakít azzal a problémásnak tartott gyakorlattal, amely az európai kolonializmusok közti különbségeket hangsúlyozva, az európai gyarmatbirodalmakat külön vizsgálja. Ezzel szemben Elizabeth Buettner meggyőződése szerint az imperializmus összeurópai jelenség. A nemzetek viszont, történeti hagyományaik mentén hajlamosak saját birodalmaikat kivételesnek gondolni. Talán Nagy-Britannia kapcsán a legszembetűnőbb ez az attitűd. A britek ugyanis előszeretettel különítik el magukat ebben a kérdésben is a kontinens többi országától, amelybe a közelmúltban euro szkepticizmus is vegyült. A szerző üdítő kivételként *Linda Colley* munkásságát emelte ki, aki a franciáknak és más európai nemzeteknek a brit nemzeti öntudatra gyakorolt hatását tárta fel. Sajnos az általa megkezdett csapásirány még követőkre vár.

Elizabeth Buettner szerint tehát a nemzeti történetírások leginkább saját gyarmatbirodalmaikkal vannak elfoglalva. A nemzetközi tudományos színteret tekintve pedig a legtöbb figyelmet a „nagyok”, a brit és francia kolonializmusok kapják, holott fontos volna, hogy a „kicsik”, a gyarmatosító óriások, de európai politikai súlyukat tekintve „törpék” is a történeti kutatások homlokterébe kerüljenek. Rá-

adásul fennáll egy másik egyenlőtlenség is a nagy és a kisebb gyarmatbirodalmak közt: amíg például a világ szinte összes országában kutatják az angolszász imperializmus különböző aspektusait, addig ugyanez fordítva nem mondható el. Angol nyelven jóval kevesebb munka jelenik meg, például a portugálok gyarmati aspirációiról. A *Europe after Empire* ebből a szempontból is az újítás szellemében született meg, hiszen egyenlő teret kapott benne a brit és francia mellett a belga, a holland és portugál dekolonizáció és posztkoloniális társadalmak és kultúrák bemutatása. A probléma kapcsán Buettner kritikával illeti a posztkoloniális történetírást, amely bár törekedett az etnocentrizmus meghaladására, mégsem lépett eddig túl a nemzeti kereteken.

A kötet három nagyobb kérdést jár körbe a brit, a francia, a belga, a holland és a portugál imperializmus, társadalom és kultúra kapcsán: dekolonizáció és a posztkoloniális korba való átmenet; migráció és multikulturalizmus a posztkoloniális Európában; emlékezet és hagyomány.⁵ Buettner nem csupán a vizsgált területek, hanem az elemzett források körét is a lehető legszélesebbre nyitotta. A könyv gyakorlatilag interdiszciplináris kutatás eredményeként született meg, amelynek elkészítésekor a szerző a politika- és kultúrtörténet mellett például az antropológia, vagy a filmesztétika módszereit is alkalmazta. A felhasznált források palettája is rendkívül színes, a szubaltern szövegektől, a kormányzati eredetű dokumentumokon, a közösségi média felületeken, a filmekben, a festményeken át a múzeumi anyagokig terjed.⁶

Elizabeth Buettner a meghatározó nagy folyamatok leírását kiegészítve, illetve azokat illusztrálандó jó érzékkel helyezett el rövidebb elemzéseket, amelyekben izgalmas társadalom- és kultúrtörténeti, vagy éppen historiográfiai vitákat, jelenségeket vett górcső alá. Ezek az érdekes „zárójelek”, „leágazások” viszont nem viszik el az olvasót túl messzire a könyv vezérfonalától, hanem inkább alátámasztják a szerző érvelését. Így segíti például Luc Tuymans belga képzőművész a 2001-es Velencei Biennálé belga pavilonjába készített, Mwana Ki-

⁵ Így követik egymás a könyv fejezetei is.

⁶ A szerző felrója a gyarmatosítás történetével foglalkozó kutatóknak, hogy eddig leginkább a kérdés politika-, gazdaság- és hadtörténeti aspektusaira fókuszáltak.

toko c. festménysorozatának az elemzése a belga posztkoloniális társadalom és kulturális szcéna gyarmati múlthoz való viszonyulásának a bemutatását. A tízrészes széria első képén I. Baldwin belga király látható, amint az 1955-ös kongói látogatása során a gyarmat földjére lép. A hóféhér egyenruhát viselő uralkodó alakja elmosódott, nap-szemüveget visel, szinte arctalan és személytelen, szemben, a részben a belga politikai elit által szervezett merénylet áldozataként elhunyt kongói vezető, Patrice Lumumba portréjával, amelyen a politikus tisztán kivehető vonásai a nézőtől tiszteletet és a múlt átértékelést követelik. Tuymans képei Buettner olvasatában nagyon jól rámutatnak arra a Janus-arcúságra, amely a gyarmati múlt megítélését övezi a volt anyaországok társadalmában és kultúrájában: ez az emlékezés és a felejtés kettőssége. Egyszerre van jelen a belga, a brit, a francia, a holland és a portugál nemzeti kultúra alkotóelemeként az elmúlt évtizedekben egyre határozottabban a posztkoloniális narratíva és a gyarmatosítást még mindig pozitív kontextusban értelmező olvasat. A volt gyarmattartó országok nemzeti kulturális kánonjának a XXI. században részét képezik például Ousmane Sembène, Salman Rushdie művei és mellettük olyan koloniális töltetű alkotások is, mint Jean de Brunhoff Babar történetei, vagy a Tintin Kongóban, vagy a már említett Zwarte Piet figurája.

Mindamellet, hogy a gyarmatosítás örökségével kapcsolatos kettősség megfigyelhető a vizsgált európai országok kultúrájában, közéletében és politikai diskurzusaiban is, Buettner érdekes különbségeket is feltárt az összehasonlító vizsgálat során. Közös elem például, hogy a dekolonizációt követően az anyaországba áttelepülő egykori telepesek és katonák tették meg a legtöbbet annak érdekében, hogy a gyarmati múlt pozitív fényben maradjon fenn. Érdekes nemzeti sajátosság például az, ahogyan ez a probléma találkozott a Belgium társadalmát megosztó flamand-vallon ellentéttel, amelyben a koloniális hagyaték kérdése fontos szerepet játszik. Buettner többek közt *Sarah De Mal* elemzésére hivatkozva emeli ki, hogy a megosztott belga társadalom vitázó feleit két közös nemzeti ügy tartotta össze: Kongó és a monarchia. A XX. század utolsó harmadára viszont Belgium megszűnt gyarmattartó ország lenni. A monarchia reputációját pedig

a II. Lipót Kongójában elkövetett brutális atrocitásokat, a csonkolásokat, valamint az I. Baldwin Lumumba elleni merényletben játszott szerepét feltáró kutatások amortizálták számottevő mértékben. A szeparatizmust zászlajukra tűző flamandok a gyarmati múlt egyre inkább nyomasztó terhére igyekeznek a vallonok nyakába varrni. Talán nem véletlen, hogy a belga kolonializmus történetének sötét oldalát feldolgozó kutatók és művészek (például *Ludo de Witte*, vagy *Luc Tuymans*) zöme flamand származású.

Franciaországban és Hollandiában egyaránt a második világháborús megszállás és a felszabadulás emlékezetének kiemelése befolyásolta, illetve vette el a teret a gyarmati múlt feldolgozása elől. A holland közvélemény számára kényelmes volt megemlékezni Indonézia japán megszállásának áldozatairól. Ezzel szemben az 1945 és 1949 közt lezajlott küzdelmekben a holland gyarmati hatóságok és a katonai erők által a civil lakosság ellen elkövetett akciókkal, vagy a franciák algériai túlkapásaival kapcsolatos diskurzusra évtizedeket kellett várni. Mindkét ország hivatalosan csupán egyéni hibaként hivatkozik a gyarmatokon történetekre és nem ismerik el, hogy a háborús bűnök elkövetése intézményesített gyakorlat lett volna. Ennek persze komoly belpolitikai okai is voltak. A 60-as évek zűrzavaros francia viszonyainak közepette De Gaulle nem kockáztathatta meg a hadsereg támogatásának az elvesztését. Részben ezért is váratott magára a háborús bűnöket elkövető francia tisztek számonkérése. Elizabeth Buettner elemzése alapján Franciaországban a holokauszttal, Hollandiában pedig az amerikaiak által a vietnámi háborúban elkövetett atrocitásokkal kapcsolatos viták vezettek a dekolonizációs háborúk és a gyarmati múlt feltáráshoz.

Nagy-Britannia kapcsán a szerző fontosnak tartja kiemelni, hogy a volt gyarmatokról az anyaországba visszatelepülők tevékenysége mellett az ország második világháborús helytállása miatt érzett büszkeség volt az a tényező, amely évtizedekig gátolta a gyarmati örökség feldolgozását. Ráadásul, amennyire kiemelt szerepet kapott az európai hadszíntér és a náci felett aratott győzelem emlékezte, annyira sikerült a dekolonizációs konfliktusokat a kollektív memó-

riában elhomályosítani. Az elmúlt évtizedekben kutatások⁷ tárták fel például a briteknek a kenyai Mau Mau felkelés során alkalmazott brutális gyakorlatát, a koncentrációs táborokat. A tudományos vizsgálatok dacára, a Brit Birodalom körül egyfajta nosztalgia bontakozott ki például a populáris kultúrában, amelynek köre a gyarmati időszakot romantikus kalandok sorozataként ábrázoló tévéfilmekről, a koloniális stílusú lakberendezési tárgyakig terjed. A brit gyarmatosítás pozitív megítélésében fontos szerepet játszó brit történészek közül első helyen Buettner *Niall Fergusont* emeli ki. Ferguson érvelése szerint a történelemben nem találunk még egy olyan szervezetet, amely annyit tett volna az áru, a tőke és a munkaerő szabad áramlásáért, mint a Brit Birodalom a XIX. században és a XX. század első évtizedeiben. A brit történész bár elismeri, hogy a gyarmattartás gyakorlata nem volt hibáktól mentes, a többi ország által folytatott imperializmus viszont, sokkal rosszabb volt.

A könyv szövegét a szerkesztők helyenként fontos képi illusztrációkkal lazították. Ezt többek közt azért is tartom jó döntésnek, mert Buettner elemzésének fontos forrásai voltak ezek az anyagok, mint például a Banania francia reggeli italt reklámozó plakát, amely terméket mind a mai napig a szenegáli lövész, a tirailleur stilizált portréjával adnak el. Ugyanebben a körben érdemes kiemelni Luc Tuymans képeit. Kár azonban, hogy a kötetben nem kapott helyet az összes Buettner által vizsgált festmény.

További kritika tárgyát képezheti az elemzett birodalmak köre. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a spanyol, a német, vagy éppen az olasz gyarmatosító törekvésekkel miért nem foglalkozott a szerző. Erre a kérdésre Buettner már a könyvben megpróbál választ adni. Érvelése szerint Spanyolország még a XIX. században megszűnik nagy gyarmattartónak lenni, a németek és az olaszok pedig nagyon rövid ideig folytattak csak kolonizációt. Véleményem szerint azonban, ahogyan ezt egy mondat erejéig maga a szerző is bevallja, inkább Buettner idegennyelvtudása limitálta a vizsgált imperializmusok számát.

7 Például Caroline Elkins és David Anderson munkássága.

A már említett német és olasz gyarmati aspirációk mellett kimaradtak a kelet-európai birodalmi törekvések. Ugyan a szerző egy félmondatban utal arra, hogy a keleti és nyugati birodalmak összevetésében lehet potenciál a kutatás szélesítésére, mégis a kötet az olvasóban azt a gyarmatosítással kapcsolatos téves, de sajnos még mindig nagyon népszerű elképzelést erősítheti, amely szerint a kolonizációról csak tengerentúli területek felett gyakorolt ellenőrzés esetén beszélhetünk.

Mindezektől eltekintve, Elizabeth Buettner *Europe after Empire* című könyve hiánypótló szintézise a gyarmatait elvesztő európai országok posztkoloniális kultúrtörténetének. A kötet ráirányítja a figyelmünket arra, hogy a dekolonizáció koránt sem ért véget a hidegháború évei alatt, a kultúrában folyamatosan jelenlévő problémáról van szó, amely a történettudomány részéről nagyobb figyelmet érdemel.

Elizabeth Buettner: *Europe after Empire. Decolonization, Society, and Culture* (Európa a birodalmak kora után. Dekolonizáció, társadalom és kultúra), Cambridge University Press, Cambridge, 2016. 537 o.

Szabó-Zsoldos Gábor

Volt-e realitása egy muszlim–keresztény együttműködésnek? Egy kudarc története az első világháború előtt

Miért lehet fontos egy első világháború előtti albán–bolgár kapcsolatokról szóló könyv? A szűk szakma és a társadalmi érdeklődés nyilván eltérő választ ad rá. A diplomáciatörténészek számára mindig öröm, ha korábban politikai okok miatt nem vizsgált kapcsolat-történeti mű születik: márpedig sem az albán–bolgár, de még a görög–bolgár viszony sem volt konform téma a szocializmus idején, az 1990 utáni történetírás pedig először a régi (1945 előtti) toposzokhoz nyúlt vissza, vagy kizárólag bolgár forrásanyag alapján vizsgálódott, illetve a nem államközi kapcsolatokra (paramilitáris egységek szerveződésére és tevékenységére és kapcsolatrendszerére) fókuszált. A közelmúltban azonban három olyan mű is megjelent (ráadásul a hasonló kinézet alapján tudatos vállalkozásról van szó), mely a fenti viszonyrendszert a másik fél szemüvegén keresztül is láttatni óhajtja.¹ Kérdés persze, hogy a módszertani újdonságon túl (szélesebb forrásbázis, az események párhuzamos vizsgálata, többszólaláság), miért érdemel figyelmet egy ilyen munka. A válasz az, hogy a kötet rávilágít, hogy a – korban sokkal élesebb – vallási-kulturális ellentét ellenére is voltak kísérletek (még ha kudarcra is ítéltettek, illetve az elképzelések összeegyeztethetetlennek is bizonyultak) a hagyományos

¹ Az itt elemzett (Georgiev, Georgi, N.: Balgaro-albanszki politiceszki otnosenija (1908–1915). Institut za Isztorieszki Izledvanija, Szofija, 2019). mű mellett fontos hangsúlyozni egy másik albán–bolgár és két bolgár–görög, közelmúltban megjelent kapcsolattörténeti munkát, mely tematikailag és kronológiailag is illeszkedik e sorba: Ilijana Ileva: Albanszkijat vaproz (1908–1912) prez pogled na balgarszkiye diplomati. Nacionalen Isztorieszki Muzej, Szofija, 2013; Jura Konsztantinova: Balgari i Garci v borba za oszmanszkoto naszledstvo. Faber, Szofija, 2014; Jura Konsztantinova: Balkanszkata politika na Garcija v kraja na XIX i nacsaloto na XX vek. Faber, Szofija, 2008.

ellenségkép meghaladására, muszlim-keresztény együttműködési kísérletre, illetve arra is, hogy egy állam tárgyalópartnernek ismer el egy állammal nem rendelkező közösséget (és ebben az esetben kivételesen nem saját meghosszabbított kezét – paramilitáris akciócsoportját). *Georgi Georgiev* könyve azért érdekes olvasmány, mert amellett, hogy a fent megfogalmazott jelenségekre helyezi a hangsúlyt a hagyományos „nemzeti” szemlélet megléte mellett, bemutatja a számos – egyforma eséllyel bíró – alternatívát, azt erősítve, hogy a bekövetkezett események tudatos választás, nem sodródás vagy „történelmi szükségszerűség” következményei. Tehát felelősei és aktorai is vannak. S bár a diplomáciatörténeti művek általában szárazak, a szerző igyekszik életszerűvé tenni az eseményeket a résztvevők párhuzamos beszéltetése által. (A korszak iránt érdeklődő, de albánul és bolgárul nem tudók számára ajánlom a nemrég elhunyt történész-diplomata-tanácsadó, *Robert Elsie* online gyűjteményét, mely angolul és németül is tartalmaz visszaemlékezéseket a kortársak tolálából és politikai dokumentumokat is közöl.)²

Georgiev nagyon jó historiográfiai és kapcsolattörténeti áttekin-tővel indít – a bőséges (és gyakran igen nehezen hozzáférhető) iro-dalomban szinte minden, albanológiában fontos iskola és történeti személy munkája szerepet kap; a kor diplomatái mellett, etnográfusok, nyelvészek (a kisállamokban ezek gyakran váltak diplomatává jó helyismeretük révén) véleménye jelenik meg az albán-bolgár kap-csolatok realitásáról, múltjáról és a sztereotípiákról. (Természetesen jócskán túlhaladja ezzel Elsie gyűjteményét, ugyanakkor idézi is az Elsie által gyűjtött anyagokat, elismerve azok relevanciáját a témá-ban.)

Georgiev remekül találja a bolgár fél előtt 1910-ben álló dilem-mát, mely a (lenézett) albánokat nemcsak politikai tényezővé, hanem potenciális partnerré tette számukra. A bolgár fél elsődleges területi törekvése Macedóniára irányult – csakhogy erre irányult az albáno-ké és a szerbeké, de még az Osztrák–Magyar Monarchiáé is. Éppen ezért bármelyik féllel is egyezik meg Szófia, biztos volt, hogy ehhez fel kell adni a területi igényekből. A cél persze a haszon maximali-

2 <http://www.albanianhistory.net/>

zálása és költségek, kockázatok minimalizálása volt. Éppen ezért a bolgár állam választhatott a tradicionális nagyhatalmi védnökség, az egyenrangú államok közötti megállapodás és az informális egyezmény (hiszen az albánoknak nem volt állama, csak igényük az önigazgatásra) között. Noha az IMRO (a Macedónia felszabadításáért küzdő, árnyékállamot alapító Belső Macedón Forradalmi Szervezet) taktikailag együtt tudott volna működni az albán fegyveresekkel, a szófiai állami tisztviselők számára az albán szövetség nem volt stratégiaiul értékes, hiszen (1) nem volt stabil kontakt (nem lehetett tudni, hogy az albánok részéről a megállapodást éppen elfogadó vezető politikus mit és kit képvisel, tehát mekkora a politikai súlya odahaza, illetve a birodalmi politikában – mert a kettő nem szükségszerűen volt ekvivalens). (2) Sokan úgy gondolták, hogy a muszlim albán többség miatt a szkipetárok egyfelől lojálisak lesznek a kalifához (aki történetesen a szultán), politikai berendezkedéstől függetlenül, más muszlim albánok pedig egyenesen a régi abszolutista kormányzás, a saria és törzsi privilégiumaik érdekében szálltak harcba az ifjútörök rezsim ellen, tehát politikailag nem voltak megbízható szövetségesek. Erre utal egyébként az 1912-es albán felkelés összetétele, mely inkább abban volt egységes, hogy mit nem akar, mint abban, hogy mit akar. Szinte minden konzul három vonulatot azonosított az ultrakonzervatívok (Isza Boletini, Idrisz Szefer, Riza bej), a liberális (ezen az ifjútörök-ellenes, decentralizációt hirdető liberális török párt támogatói értendő, mint Mehmed Deralla) és az albán autonomisták képében (Iszmail Kemali, Haszan bej Pristina, Nedzsip Draga, akiknél az ifjútörök rezsimmal szembeni elégedetlenség volt a közös pont. A Haszan bej Pristina-féle 1912-es 14 pont éppen ezért politikai programként csak úgy értelmezhető, ha a különböző pártok megbékítésének célja szempontjából nézzük, mert a progresszív és retrográd elemek öletszerűen egymás mellé helyezett halmazaként másként aligha illeszthető be bármilyen politikai irányzatba. S a kívánt hatást sikerült is elérni – az eddig legnagyobb albán felkelés ezúttal Szkopjét is elfoglalta és hozzájárult az ifjútörök rezsim bukásához. (3) A muszlimokkal való együttműködés eleve zavarta a kor átlagemberét, tehát egy magára valamit adó politikus, ha saját

karrierje is érdekelte a nemzeti eszme megvalósításán túl, óvakodott választói bizalmának elvesztésétől (a balkáni államok pedig e tekintetben „demokráciák” voltak). (4) Összevetve a környező fegyveres erőkkel, az albánok tűntek a leggyengébben felszereltnek, pénzeltnek, amit ugyan ellensúlyozhatott moráljuk és hadviselési taktikájuk, de pénz és felszerelést a bolgár kormányzat sem tudott adni, hiszen mind az IMRO, mind saját hadserege és macedóniai nemzetépítési politikája is igényt tartott ezekre. Fokozta az ellenérzést, hogy az ultrakonzervatív törzsi vezetők (Isza Boletini és Eszad Toptani) szinte mindenkitől elfogadtak pénzt – még a nyíltan Koszovó elszakítására törekedő szerbektől is, ha éppen közös volt az ellenfél. Ezek után az a tény, hogy az IMRO fegyveres erői és az albán csapatok hasonló harcászatauk, terepismeretük és török ellenféllel szembeni közös tapasztalataik miatt együtt tudnak működni, soványka argumentum volt a szófiai döntéshozóknál – hiszen éppen ez nem került a gyakorlatban kipróbálásra az 1910–12-es felkelések során. Az IMRO ugyanis fegyvert és bombát és tippeket adott, de élőerőt csak szimbolikusan bocsátott az albán felkelők részére (részben Szófia tiltása miatt, részben azért, hogy ne hogy bolgár fegyverekkel valósítsanak meg tisztán albán célokat), elsősorban szláv lakta területeken, a helyiekkel való konfrontációt vagy az ellenük való repressziókat megakadályozandó. Hiába tárgyalt Ivanaj Montenegróban az albán fegyveres vezetőekkel, hiába találkozott Todor Pavlov Haszan bej Pristinával, a várt áttörés, és a bolgár támogatás elmaradt 1908–1911 között.

Az más kérdés, hogy az albán szövetségnek voltak bizonyos előnyei is. Például egy közös albán–macedón autonóm régió tervét kevésbé söpörhették le a nagyhatalmak, mint két-három kisebb, megyényi terület autonómiaigényét, vagy területi ide-odacsatolásokat. Ráadásul egy ilyen entitás azt üzenete volna a világnak, hogy a nemzeti elven és kisállami étvágyon felülemelkedve lehetséges idealista célok megvalósítása irányában politizálni. (Lehetséges? Ezt a mai Macedónián lehet tanulmányozni...) Egy ilyen tervezet azonnal ki is iktatta volna Szerbiát a riválisok sorából, amit a bolgárok Macedónia, az albánok pedig Koszovó miatt pozitívan értékelték volna. Sajnos azonban a felek nem tudtak megegyezni az autonóm tartomány hatá-

rában: az albánok a Vardaron túl nem mentek volna, ami viszont az új képződményben a szláv–nem szláv elem egyensúlyának felbomlását, egyben a bolgárszláv közösség kettészakítását eredményezte volna. Mivel a szerbekkel való megegyezés az albánok rovására ugyanezt a kockázatot vetítette elő (bolgár szempontból ezúttal nem Macedónia nyugati, hanem északi részének elvesztését), miközben ugyanakkor 300 ezer fegyverest biztosít, a szófiai vezetők inkább a Belgráddal való kooperációt választották, még ha az felvetette az Osztrák–Magyar Monarchia beavatkozásának veszélyét is. Olyannyira, hogy 1912-ben probléma nélkül feláldozták korábbi tárgyalópartnereiket, Szerbiának ígérve az albán tengerpartot (legalábbis a szerbek az együttműködési megállapodásban szereplő formulát így értelmezték). A Monarchia beavatkozása ráadásul egy albán–bolgár együttműködés esetében is reális lett volna, hiszen éppen a Monarchia tett javaslatot albán autonómiára több ízben, elfogadva a Nagy-Albániára vonatkozó koncepciót, mely csaknem a Vardarig, a mai Macedónia közepéig toltá volna ki az autonóm Albánia határait. Minden érintett fél azt gyanította, hogy ez nagyon is megfelel a Monarchia érdekeinek, hiszen a „Drang nach Salonika” nemcsak a bolgár félelmekben szerepelt, de Beck vezérkari főnök 1895-ös tervében is.

A végső lökést a bolgárok számára az albánok elejtéséhez a hadszíntér tanulmányozása adta meg, hiszen egy törökök elleni háborúban a bolgárok számára a trákiai front (Isztambul és Plovdiv között) volt hadászati lag elsődleges, miközben a háborút Macedóniáért vívták volna – amit önerőből kétfrontos harccal aligha lehetett volna elfoglalni. Ehhez szövetségesre volt szükség mindenképpen. Igaz lehet tehát Iszmail Kemali későbbi – bolgárokkal is együttműködést tervező – albán államfő 1908-as gondolata, melyet Marschall német követnek fejtett ki és amely akkor inkább törökbarátságról és Nagy-Albánia realizálásának igényéről tettek tanúbizonyságot, mintsem a későbbi bolgár együttműködési terv elfogadásáról. (Ebből is látszik, hogy szinte minden kombináció felmerült.) Kemal így érvelt: a bolgár függetlenség 1908-as elfogadásáért cserébe a törököknek stratégiai területi kompenzációt kellett volna kérniük Drinápoly környékén, így egy későbbi trákiai bolgár hadművelet nemcsak lehetet-

lenné válik, de nyitva állt volna az út a törökök számára egész Kelet-Rumélia felé. Egy ilyen helyzetben a bolgárok aligha kockáztatták volna a macedóniai nemzetépítést és térnyerést, mert nem maradt volna erre szabad kapacitásuk.

Mivel 1912-ben a trákiai török front a bolgárokat is meglepő gyorsasággal omlott össze, Georgiev utólag elhibázottnak tartja a macedóniai front túlbiztosítását a szerb szövetséggel, amelynek túl nagy volt az ára. Immár a Vardar túlsópartja volt a tét (a szerbek ezt is követelték, ráadásul ténylegesen ők is szállták meg), Észak-Macedónia mellett. Bár a bolgárok megkísérelték menteni a menthetőt, Jane Szandanszki és Grigor Osavkov IMRO parancsnokok áthelyezése Közép- és Nyugat-Macedóniába, hogy megkíséreljenek az albánokkal közösen fellépni a szerb okkupáció ellen, már túl későn jött. Az általuk kirobbantott macedón felkelés – a második Balkán-háború előestéjén, annak prelűdjeként és ürügyeként szolgálva – nem sok vizet zavart, mert a szerbek ekkorra már megtisztították Koszovót az albán bandáktól, nem utolsósorban azért, mert pontos listával rendelkeztek a bandatagokról és fegyvereikről – hiszen 1912 elején ők osztották szét azokat az ifjútörök kormány destabilizálása céljából. És a szerbek is hoztak magukkal helyi szlávokból (korábbi koszovói menekültekből) verbuvált paramilitáris egységeket, akik elvégezték a piszkos munkát, anélkül, hogy a szerb állam és hadsereg felelőssége felmerült volna.

Az albán–bolgár együttműködés Hriszto Matov és Petar Csaulev hathatós közreműködésével csak akkorra tudott kifejlődni, mikorra a bolgárok már elvesztették a második Balkán-háborút volt szövetségeseik ellen Macedóniáért. Az aszinkronitás miatt így aztán a bolgár–albán felkelést is leverték a kezdetben meglepődött szerb csapatok, amely így harmadik Balkán-háború néven került be a történelembe 1913 őszén. Mindez azonban nem jelentette az albán–bolgár együttműködés végét, éppen azért, mert Bulgária összes potenciális balkáni szövetségését elvesztette. Így még az ifjútörökökre (akik ellen két háborút viseltek) is ráfanyalodtak, hiszen mindkét állam revideálni kívánta az 1913 augusztusi bukaresti békeszerződés teremtette – számukra nem túl kedvező – helyzetet. A fordulatban komoly szerepet

játszott az IMRO jobbszárnyának (a Macedónia Bulgáriához csatolását támogató frakció) egyik vezetője, Alekszandar Protogerov bolgár ezredes. Szintén fontos szerepe volt a bolgár belpolitikai fordulatnak, mely elsöpörte a Balkán Szövetséget megálmodó oroszbarát politikusokat (I. E. Gesov és Sztojan Danev kormányát), hiszen az oroszok inkább Szerbiát támogatták a nagypolitikai helyzet miatt (Ausztria-Magyarországgal szembeni pufferzónaként számítottak a szerbekre), mint a tengerszorosokra potenciális veszélyt jelentő bolgárokat. Így 1913-ban újra a radoszlavovisták, toncsevisták és sztambolovisták kerültek hatalomra, ami osztrák és németbarát fordulatot jelentett. Őket kevésbé irritálta az osztrák–magyar „albán projekt”. (E helyzet már csak azért is fonák volt, mert éppen az osztrák–magyar tiltakozás akadályozta meg, hogy a szerbek megvessék a lábukat az Adria partjain, s fordították emiatt figyelmüket Macedónia felé a görögökkel bolgárellenes szövetséget kötve 1913 elején.)

A török–bolgár tárgyalások első etapjában nem derültek ki a két fél közötti ellentétek. Mindkét fél fontos szerepet tulajdonított a független Albánia megszervezésének, megerősítésének egy újabb Balkán Szövetség megszilárdításához vezető első lépésként. Hamarosan azonban világossá vált, hogy az ifjútörök revansizmus ezen is túlmegy, és az elveszett török területek visszaszerzésében gondolkodik, ami nemcsak Macedónia bolgár megszerzését tette volna lehetetlenné, de a megszerzett nyugat-trákiai bolgár tengerpart birtoklását is. Így a két fél a névleg független, de egyre kaotikusabb Albániában hamar titkos diplomáciai háborúba kezdett egymás ellen az albánok szövetségének megnyeréséért. Protogerov elképzelése az volt, hogy az Albániában élő szláv kisebbségnek bolgár iskolát és metropolitát kell biztosítani, ezáltal homogenizálhatók az Ohrid-Preszpa-tó, Kicsevó és Dibra eltérő etnikai tudatú, bulgarofil szlávjai, akik a bolgár állam szövetségesei lehetnek Albániában. A projekt – Albánia megerősítése és felette a befolyás megszerzése – gazdasági alapokkal is bírt: ösztönözte bolgár kisvállalkozások megtelepedését, a bolgár tőke exportját, így rombolva a szerb és görög pozíciókat. A terv kivitelezésére diplomáciai offenzíva kezdődött, ennek során érkezett Todor Pavlov az országba, akinek iratait Georgiev felhasználta

az események rekonstrukciójakor, csakúgy mint Matov és Csaulev hagyatékát – e tekintetben sokkal nagyobb forrásbázissal dolgozik mint a témát vizsgáló nyugati kutatók. Hangsúlyozza, hogy Pavlovot ugyan Szófia küldte, de az IMRO javasolta személyét, ami sokatmondó az érdekérvényesítési mechanizmusok működését tekintve és neki, valamint az érkező egyházi személyeknek a feladata közé tartozott az albán komitékkel való együttműködés megszervezése. Az első látványos siker után – humanitárius intervenció és az Albániában rekedt menekültek és fegyveresek kimenekítése a szerbek és görögök elől 1913–1914 fordulóján – azonban kiderült, hogy a bolgár állam nem rendelkezik elegendő tőkével a helyzet megváltoztatásához, sem az olasz és osztrák befolyás csökkentéséhez, sem az ifjútörök aktivisták háttérbe szorításához. Albánia hamarosan a politikai játszmák színtere lett, ahol mind az IMRO és az ifjútörök ügynökök, mind a nagyhatalmak kölcsönösen megpróbálták kijátszani egymást. Mivel a korábban sértett és ideig-óráig együttműködő Olaszország és Ausztria–Magyarország is rivalizált egymással, így a bolgár állam elvesztette nagyhatalmi támogatóit is, és ahogy Georgiev fogalmaz: „két szék közül a pad alá esett”. Mindeközben a görögök Észak-Epiroszt hódoltatták, a szerbek Eszad Toptani albán pasát pénzelték és biztatták fel egy muszlim felkelésre ifjútörök ügynökök segítségével, akik mihamarabb szerettek volna megszabadulni a nagyhatalmak által a nyakukra ültetett Wilhelm Wied fejedelemtől, hogy visszaállítsák a szultán szuverenitását.

A sok frontos harcban az albán állam összeomlott (a nemzetközi felügyelet nem különben), Wied 1914-ben elmenekült, Pavlov küldetése pedig kudarcba fulladt. Az albán-bolgár kapcsolatok csak 1915-ben újultak fel immár egészen más jelleggel. Jellemző Ferdinánd cár nagyravágására, hogy (ha már Isztambult nem tudta elfoglalni 1912-ben) csak azzal a feltétellel volt hajlandó csatlakozni a központi hatalmakhoz, ha perszonálunióban egyesülhet Albániával és így Koszovó is az új állam része lehet. Ezt a klauzulát csak osztrák–magyar tiltakozásra törölték, de a világháború során a bolgárok ragaszkodtak ahhoz, hogy bolgár csapatok is állomásozzanak a térségben, ami számos konfliktus forrása volt, viszont értékes adatokkal gaz-

dagította az etnikai földrajzot, hiszen a Monarchia által végrehajtott albán népszámlálás adatait a bolgárok, a Monarchia és az albánok is eltérően igyekeztek interpretálni. (Az utóbbiak Nagy-Albánia megteremtésének reményétől hajtva minden muszlimot albánként soroltak be, noha jó részük Koszovó és Novipazar területén szláv dialektust beszélt – akik a bolgár verzióban már bolgárként jelentkeztek, a szerbek pedig albanizált szerbként definiálták őket korábban.)

Összességében a rendkívül (talán túlzottan is) részletes könyv számos új információt tartalmaz elsősorban a specialisták számára, és öröndetes, hogy (a könyvben természetesen jelen lévő) nemzeti szemlélet nem nyomja el a mondanivalót, nem válik egyoldalúvá.

Georgiev, Georgi, N.: Balgaro–albanszki politiceszki otnosenija (1908–1915). (Bolgár–albán politikai kapcsolatok 1908–1915) Szofija, Institut za Isztorieszki Izledvanija, 2019. 468 o.

Demeter Gábor

A család hercege

Matt Houlbrook a Birminghami Egyetem professzora, kultúrtörténetet tanít. Megjelent kötete: *Queer London: Perils and Pleasures in the Sexual Metropolis, 1918–1957*. Itt ismertető könyvében Netley Lucasnak hihetetlen történetét tárja az olvasó elé, és részletes körképet rajzol az 1920–30-as évekről.

Lucas sokféle foglalkozást űzött: volt tengerésztiszt, háborús hős, gentleman, lord, újságíró, krimiíró, kiadó és híres királyi biográfiaíró. És volt szélhámos, tolvaj, hamis életrajzok szerzője, elítélt bűnöző, lecsúszott ember. Lucas az I. világháború után kezdett el mesélni az életéről, háborús sikereiről, majd miután lopásért, csalásért ötször elítélték, és hónapokat töltött börtönökben, kiszabadulása után már az alvilágról adta el történeteit az újságoknak. Bűnügyi riporter és kriminológus lett, de hamar lebukott: az újságírók rájöttek, hogy riportjait csak kitalálta. Erre nevet változtatott, és brit, valamint az európai királyi családok életrajzait állította össze, adta ki. Hét könyvet írt, egyet *Egy család önéletrajza* címmel. Úri család volt, jóvágású, öntudatos; megfigyelte és elsajátította az elit modorát. Társadalmi felemelkedésre vágyott. Személyes kapcsolatai és műveltsége lehetővé tették számára az irodalmi karriert, de kielégítette az olvasók bűnügyi hírek iránti igényeit is.

Lucas visszaélt a bizalommal. Arisztokratának adta ki magát, drága szállodákban szállt meg, elegáns boltokból öltözött, majd fizetés nélkül lelépett. Titokban elkötött autón száguldozott. Történeteivel azt bizonyította, hogy a bizalom bizonytalan dolog. Az I. világháború után elárasztották Nagy-Britanniát a „címetes családok” (bogus honourables). Könnyű volt egy új név, új személyiség felvétele. A szélhámosok között is különlegese a bizalommal visszaélők. Mű-

ködésüket a nemzetközi tőke jelenléte, a tömegfogyasztás erősödése és az országok közötti növekvő utasforgalom megkönnyítette. A kaméleon-szerű csaló azt példázta, hogy senki nem az, aminek látszik. Az 1918-as népképviselési törvény alapján nők és munkások milliói kaptak választójogot. A mozi, az áruházak kínálata mintha megszüntette volna az osztálykülönbségeket; a csinos cseléd lányt nem lehetett megkülönböztetni az asszonyától; a jól öltözött és művelt kiejtéssel beszélő csalót a gentlemantől. A Lucas-jelenség nem volt egyedülálló. Híres-hírhedt szélhámosok voltak Herman Melville Bizalom-embere; Al-Hasan al-Wazzan, Martin Guerre; Felix Krull, Ostap Bender; és Netley Lucas. *Agatha Christie*, *Noel Coward* regényei és *Alfred Hitchcock* filmjei azzal a rejtéllyel játszottak, hogy valaki az-e, akinek mondja magát. A *John Bull* című újság úgy látta, a csalás, a hamisítvány, a képmutatás a brit nemzet szívét rágja (7.), de másutt is súlyos gond volt a bizalom kérdése.

Netley Lucas, a szélhámos gentleman luxus életmódot folytatott Londonban, Torontóban, a Riviérán és New Yorkban. Az exkluzív társaságokban lenyűgöző történeteket mesélt a társaságnak, s ez meghozta számára a bizalmat, a hitelt és a kiváltságokat. Kitalált neveken mutatkozott be, elit rangot, birtokot hazudott magának, s ezt csináltatott öltönyeivel, sima modorával el is hitette. Gyakran lebu-kott, de a bíróság előtt szavahihetőnek tűnt. Állandó mozgásban volt, és a tettei azt üzenték, a megbízhatóság szubjektív érzés (28.). Ez az üzenet összhangban volt *Einstein* relativitás-elméletével, ugyanis *Patrick Balfour* szerint a relativitás összezavarja a hely, idő és anyag eszméjét, a peripatetikus (állandóan mozgó) csaló pedig a társadalmi viszonyokat. A bizalommal való visszaélés a társadalmi erkölcs problémájává vált.

Netley Lucas sokféle névvel, változatos történeteivel kisiklik a kutató keze közül. Ő maga csalónak vallja magát. A családja gazdag volt, talán arisztokrata. Netley egy jachton született 1903-ban. Édesanyja belehalt a szülésbe, apját részeges Lucas-nak ismerték. Szolgák és a nagyapja nevelték. Egy jó nevű bedfordi iskolába adták be, de megszökött. A következő öt év alatt volt szállodai boy, rakodómunkás, és szolgált egy óceánjárón. Megismerkedett egy tengerész

kadéttal, és Londonba már Gerald Chilfont néven, csinos tengerész uniformisban érkezett meg. Egykettőre bejutott az előkelő körökbe, és hódított a történeteivel. Elárasztották meghívásokkal, ebédekkel, hétvégi partikkal. Szívesen adtak neki kölcsön. Arra hivatkozott, hogy a jütlandi csatában odaveszett a felszerelése, mire a boltok hitelben felöltöztették. A siker nem tartott sokáig. Valaki feljelentette, 1917-ben letartóztatták, és 12 hónapra börtönbe csukták. Újra megszökött, London alvilágában rejtőzködött, csomagokat cipelt, pénztárcákat lopott. Az utcán aludt. Ismét letartóztatták, és egy gyakorló hajóba zárták. Innen is kereket oldott.

1918 tavaszán már a tiszteletre méltó (honourable) jelzőt viseli a meghívóin. Makulátlan öltözékben jár, a bolti eladókat könnyedén becsapja. Különféle neveken szerepel – szerzőnk 13-at sorol fel. Társadalmi és politikai vezető szerepről álmodik, a gentleman az ideálja: jó származás, cím és rang, megfelelő középiskola és egyetem, kapcsolati tőke és az úriember stílusa. Mindezt elsajátítja, és befolyásosnak mutatkozik. Történeteit kozmopolita társaságban, transzatlanti hajókon, fürdővárosokban, tengerpartokon meséli, ahol nem ismer mindenki mindenkit. A szigorúan zártkörű úri klubokkal nem próbálkozik, az előkelő hotelek, áruházak, divatos nightclubok és éttermek a működési területei. Ezek demokratikusabbá tették az elit kultúra eladdig exkluzív világát. Az Imperial Hotelben, a Russell Square-en vagy a Piccadilly-n a Honourable Netley Lucas, vagy Lord Lucas néven mutatkozik be. Ajánlóleveleket vagy „arisztokrata apjától” kapott táviratot lobogtat. Lopott csekkkel manipulál, és hamisítja az aláírást. 1920 júniusában barátaival nagy mulatságot csap egy elegáns szállodában, azután Lucas ezredes néven megrendel egy Daimlert sofőrrel együtt, és azzal száguldozik a West Enden, meg Brightonba és vissza. Egy alkalommal el akarta rabolni egy híres színésznő drága gyöngysorát, de kiderült, a gyöngy hamis. Amikor 1920-ban a sok kifizetetlen számla miatt letartóztatták, megjegyezte, hogy legalább volt egy jó időszaka. Három év javítóintézetre ítélték.

Lucasnak volt egy barátnője, társa a csalásokban, bizonyos Josephine O'Dare. Mindketten történetek mesélésével akartak feljebb jutni a társadalomban. A nő korábban disznót etetett egy farmon, de London-

ba érkezve már arisztokrata származásáról mesélt, és elérte, hogy a divatos szabók hitelben öltöztessék. Előkelő barátokra tett szert, luxuszaklását hitelből fizette. Egy végrendelet meghamisításáért tartóztatták le. O'Dare „immorális és gátlástalan”, „szépséges vámpír” volt.

A háború utáni években elszaporodtak a csalók, álarisztokraták. 1917-ben 324 hamiscím-viselőt tartóztattak le, 1923-ban pedig 1373-at. Megjelent például a londoni Savoy-ban Kurdisztán emírije – azután kiderült, nincs is Kurdisztánban emír. A bizalommal viszszaélés kifejezetten a háború után vált komoly gonddá. Az újságok figyelmeztettek a csalókra, különösen 1924-ben, a Brit Birodalmi Kiállítás, és 1937-ben, VI. György megkoronázása alkalmával. A háború idején a jelzálog-kamatok és az adók növekedése miatt számos földbirtokos kénytelen volt eladni a földjét és londoni házát. Az elit átalakult, a celebritásokkal és a háborús kitüntetettekkel növekedett a főnemesek száma. 1917 és 1921 között Lloyd George négy márkí, nyolc gróf, huszonkét vicomte és hatvannégy bárói rangot adományozott, mígnem törvényt hoztak „a rangok kereskedelme” ellen. Lucas a társadalmi lesüllyedés helyett történeteivel segítségével felfelé mozdult el. Azt sugallta, a pénz és a viselkedés elég ahhoz, hogy valaki gentlemanné váljék. Meg tudta győzni az urakat, hogy közéjük tartozik. A jellem helyett a személyiség különböző jegyei számítottak, amelyeket a reklám, a fogyasztói kultúra, a kozmetikai és öltözködési ipar állított elő. Ezek felborították a társadalmi viszonyokat.

Lucast a „csalók arisztokratájá”-nak tekintették. Ő a bűnt belülről ismerte. Négy év alatt közel 12 ezer fontot vert el mások pénzéből (Crooks: Confessions 1925, 61.old.). Azt vallotta, hogy 1922-ben az Egyesült Államokban és a Bahamákon járt. 1923-ban jötevőjének, Stanley Scott bűnügyi újságírónak betört a lakásába és meglopta. Devonban hitelben kicsalt egy utazási irodától egy első osztályú jegyet Kairóba sürgős külügyi megbízatásra hivatkozva. Majd szélhámoss barátjával egy hajón elrejtőzve Amerikába ment, és míg a detektívek a hajón keresték, egy másik hajóval visszament Liverpoolba. Végül Londonban letartóztatták. Lucas-nál az volt rendkívüli, hogy igen hosszú ideig tudta gentlemannek álcázni magát.

Rivaldafényre vágyott. Az orvosok, pszichológusok különbözőképpen ítélték meg a mentális állapotát: rögeszmés; épelméjű, csak a körülmények sodorták bűnbe; jelleme nem javítható; a freudi pszichoanalízis szerint tragikus gyermekkorra terelte őt rossz útra; a bűnözési hajlamot örökölte; a kalandvágy tette bűnözővé. Csalásai a hiúságából fakadtak. Sértette, ha kis tolvajnak minősítették. Történeteivel lélektani kompenzációt teremtett magának alsóbbrendűségi komplexusának ellensúlyozására. A börtönben a durva rabtársak miatt panaszkodott. Két novellájában és egyetlen regényében, a *The Red Stranger*ben (1927) a főhős durva környezetben is megőrzi úri mivoltát, és kiderül róla, hogy valójában gentleman. Lucas ilyen happy endet képzelt el magának. A fogdában ismerkedett meg egy hasonló szélhámossal, Richard Denttel, későbbi tettestársával.

Lucas, szabadulása után, 1924-ben Mackenzie néven egy Marriott nevű társával Kanadába hajózott, újságíróknak adták ki magukat, drága szállodába költöztek, és riportokat készítettek a szálloda nevés vendégeivel, például a walesi herceggel. Ezután munkaközvetítő ügynökséget alapítottak. Nők százai jelentkeztek filmezésre, és titkári állásra. Mindenkinek állást ígértek és pénzt szedtek tőlük. A leleplezés előtt a két szélhámos hirtelen eltűnt. Az ügynökség néhány hónappal később a torontói *Daily Star*ban újra jelentkezett. Egy angol filmproducer keresett kanadai lányokat filmezéshez. Több mint hetven nő jelentkezett. A szélhámosok 30 dollárt kértek, hogy beajánlják őket a filmproducereknek. A csalás hamar lelepleződött, Mackenzie-t és Marriottot letartóztatták, és harminc nap elzárás után kitoloncolták őket.

1925-ben Lucas megírta a *Criminal Paris* című könyvét. Most Nagy-Britannia legismertebb volt csalójaként mutatkozott be. Szégyenletes múltját árucikké változtatta, és a bűnről írt. Három könyvben, és számos lapban publikálta a történeteit. Párizsban megbecsült vendégként fogadták. A bűn szakértője lett. Lucas most becsületesen élt, és jól keresett. A ponyva piacára dolgozott. Defoe John Sheppard könyve (1724) óta a bűnösök vallomása, bírósági tárgyalások, akasztófa tövében elmondott beszédek igen népszerűek voltak. A XIX. században megjelentek a moralizáló önéletrajzok, amelyek a hitnek

és az új büntetési gyakorlatnak megváltó hatást tulajdonítottak. Az I. világháború után az életrajzokba már személyes, intim elemeket szőttek bele. A viktoriánus kori életrajzok politikai célokkal íródtak, a XX. század fordulóján azonban a bünt már társadalmi problémának tekintették. Az úri trükköző szórakoztató volt, nem félelmetes.

A volt csaló példátlan lehetőséget kapott a megújult sajtóban. A 30-as években hatalmasra nőtt a hírfogyasztás: minden száz családra 95 reggeli, 57,5 esti és 130 vasárnapi újság jutott. A News of the World hárommillió példányban kelt el. Lucas, „a legnotóriusabb bűnöző” „most tollat ragadott, hogy ebből éljen meg” – hirdette a Sovereign magazin. Alkalmazták, hogy anyagot szállítson a bűnesetekről. Később Lucas maga írta meg ezeket, megismerkedett szerkesztőségekkel, kiadókkal. Számos lapnak dolgozott. Személyes tapasztalatai alapján írt Nagy-Britannia bűnös alvilágáról és igazságszolgáltatási rendszeréről. Hat könyvet adott ki. Az olvasók kapkodták, második kiadásuk is megjelent. Lucas rájött, hogy a piac bővülésével ugyanarról a témáról többször is írhat, ha különféle képen fogalmaz. Néhány adat a kereseteiről: 30 font a People-től egy eset leírásáért; 50 az első hat Detective-cikkért; 300 font a Criminal Paris könyv- és sorozatjogáért. Lucas a chelsea-i nyomornegyedből előkelőbb lakásba költözhetett, és bekerült a Who's Who in Literature-be is. Az alvilág idegenvezetője lett. Történetei hiteleseknek tűntek. A Criminal Paris dokumentumként szolgálhatott a szociológusok, kriminológusok és orvosok számára. Lucas állandóan rettegett a letartóztatástól. A börtönben elhatározta, hogy jó útra tér. 1932-ben kérdés volt, hogy javító célú legyen a börtön, vagy elrettentő hatású. Lucas szerint a javító szándék nem valósul meg a börtönökben. A büntető hajó például horror volt a számára.

Lucas belevetette magát a londoni éjszakai életbe, nőkkel szórakozott. Párizsba utazott, hogy anyagot gyűjtsön az ottani alvilágról. Párizs ekkor valami kozmopolita bájjal vonzotta az embereket. Élénk volt a kulturális élet, ott élt Hemingway, Fitzgerald. Lehetett a kokottokról, apacsokról írni, özönlöttek a pletykák. Erről szólnak Lucasnak The Red Stranger, The Boy Apache című írásai. 1926 tavaszán a Sunday News bűnügyi levelezője lett. Tehetséges riporter

volt. Megírta a híres „Stella Maris-ügyet”, valamint a Waterloo pályaudvar környéki brutális rablás esetét. Beszámolóiban keveredett a tudományos borzongás, a józan elemzés és a szenzáció. Sea Dogs címen tengeri kalandokról mesélt, a Sivatagi őrszemekben a Szaharáról szólt, ahol sosem járt. A Darcy and Julia Detective Bureau igen népszerű sorozata volt. Lucas együttműködött a rendőrséggel, de egyszer egyszer meggyanúsították, hogy maga is bűnöző. Ezzel megtört Lucas egyenes útja a becsületes élet felé.

Lucas 1927-ben megalapította a Criminologist című lapot. A kiadvány a bűn témájának igen széles területét járta be tudósok, szakemberek tollából. Lucas szeretett volna bekerülni a PEN Klubba, de mint volt bűnözőnek nem lehetett rá reménye. A lapnak egyetlen száma jelent meg, mert nem volt rá elég pénz, és a mozi, a rádió és az új olcsó regény mellett nem keltett érdeklődést. Houlbrook szerint Lucas rangos krimiírónak számított, személyes tapasztalatokat és pártatlan szakértői elemzéseket nyújtott. Vágyott a szakmai elismerésre. A képregény- és krimiírásból hibrid kulturális formát teremtett. Gyakran dolgoztatott másokkal, és maga is több nevet használt. Utólag nem lehet tudni, mi kinek a munkája. 1922-ben Paul Evelyn néven, 1924-ben George A. Mackenzie néven szerepelt. Torontóban Mackenzie és Marriott „irodalmi ügynökök”-nek mondták magukat. 1925-ben nemzetközi sajtóügynökként bukkantak fel Londonban.

A '20-as, '30-as években sok hamis életrajz jelent meg, ez rontotta az írók és a sajtó becsületét. 1933-ban O'Dare beperelte a kiadóját az életrajzában előforduló rágalmakért. A hasonló pereket spekuláns ügyvédek szervezték. O'Dare jó hírnevét a bíróság egy farthingra (az angol penny egynegyed részére) becsülte. Az újságíró társadalom törvényjavaslattal fordult a parlamenthez, hogy ne korlátozzák az újságok szabadságát, de a sajtó ne avatkozzék be a magánéletbe. Lucas két gyilkossági beszámolóját megtámadták, mondván, hogy „történetei kitaláltak”, „a szavában nem lehet bízni” (204.). A John Bull és a People is kétségbe vonta Lucas írásainak a hitelességét. 1927 augusztusára Lucast diszkreditálták a Fleet Streeten, a hírneve romokban hevert. Az újságok nem közöltek tőle egy sort sem; „Netley Lucas újságíró épp annyira halott volt, mint Netley Lucas, a csaló” (208.).

Decemberben azután szenzációs hírt közöltek az újságok: egy ifjú angol újságíró, Leslie E. Graham megérkezett New Yorkba titkára, Richard Dent kíséretében. Ladies of the Underworld című munkáját kiadta a Doubleday társaság, és – bár már nős volt – feleségül vette a nála 30 évvel idősebb Chicago May Churchillt. A nő prostitúcióból, lopásból élt, többször volt börtönben. A pár Detroitban, majd Philadelphiában élt. Ketten együtt megírták May életrajzát. A kötet megjelent, May a következő évben meghalt. Lucas nem menekülhetett a múltja elől. A New York Times felfedezte korábbi bűnlajstromát. Az újságírók és a hivatalok megalázták Lucast. 1928 januárjában el kellett hagynia New Yorkot. A Monster és a Golden korábban még fogadta az írásait, abból élt. Ekkor egy ideig nem publikált. Egyébként az újságok ekkor már a gazdasági válsággal foglalkoztak, a populáris újságírás háttérbe szorult.

Ezután sorra jelentek meg Graham életrajzi könyvei: Princess Mary, The Queen of Spain, Albert, King of the Belgians, mind 1929-ben a neves Hutchinson kiadónál; és további életrajzok: a connaughti herceg, a walesi herceg, a spanyol király, Darling főbíró és híres bírók (1930). Számtalan újságba, magazinba adott kéziratot, és jól keresett. Egy Savage nevű ügynök elhelyezte és reklámozta az írásait. Lucas legnépszerűbb életrajzát Edward walesi hercegről egy ausztráliai magazinban is közölték. Lucas gazdag volt. Sokat utazott, és a Buckingham-palota közelében lakott. Nagyon sikeres lett Marriott is. Nagy számban adta ki a könyveket, és adta el a megfilmesítés jogát. Számára üzlet volt az irodalom. Könyvei a világ minden táján jelen voltak.

1928-ban Graham a spanyol királyné életrajzát a helyszínen, főszereplője személyes elbeszélései alapján írta meg. Graham az életrajzaihoz órákat töltött a British Museumban, újságokban, könyvekben kutatott. Hiteles portrét akart nyújtani. A hitelességet a Harrap kiadó is biztosítani kívánta, ezért a Duke of Connaught kiadásakor szerződésbe foglalták, hogy a herceg jóváhagyta az életrajzot, és ennek az egyetlen kiadásnak a közlését engedélyezte. A hozzájárulásokat Marriotték az illetők nagyhatalmú titkáraitól, Alan Lascelles, Lord Stamfordham, Sir Clive Wigram és Sir Godfrey Thomas urak-

tól szerezték meg. A Walesi Herceg magántitkára, Godfrey Thomas azután döbbsen értesült, hogy a szélhámosok még további három kiadóval is ki akarták adni a kéziratot. Ekkor elküldték Thomas tiltakozó levelét a gyanútlan kiadókhoz, és Thomas egy újságban nyilvánosan is kijelentette, hogy nem hiteles az írás. A Walesi Herceg életrajza mégis megjelent. Graham és Marriott még egy újabb kiadási kísérletét Stamfordham akadályozta meg.

A levelezésekből a királyi udvar lassan rájött, hogy szélhámos íróval és kiadóval állnak szemben. Az udvari titkárok figyelmeztették egymást és a kiadókat erről. Kiderült, hogy a csalók új kiadványként hirdettek egy már megjelent királyi életrajzot, továbbá kiadtak egy életrajzot Erzsébet hercegnőről, amihez a hercegi család nem járult hozzá. Maga V. György türhetetlen inzultusnak tekintette Graham működését. Egy tucat újság átvette az irodalmi botrány hírét. A szerzőt végül a Morning Post leplezte le: ő Netley Lucas.

A botrányt hamarosan egy újabb követte. Graham felajánlotta egy amerikai kiadónak a Walesi Herceg „hiteles” háborús naplójának kiadási jogát. Godfrey Thomas hiába informálta a kiadót, hogy a könyv arcátlan hazugság, az mégis kiadta a naplót. Erre a brit kiadók 1930 nyarán végleg lezártak minden közlési lehetőséget „a hiteltelen és inkorrekt” Graham és Marriott előtt. A botrány következtében és Lytton Strachey-nek az Eminent Victorians című munkája nyomán vita bontakozott ki a biográfia műfaji és erkölcsi követelményeiről. Többen az igazság megírása mellett törtek pálcát, mások úgy látták, a hitelesség a közírásban és újságírásban csupán illúzió.

1930 áprilisában Marriott kiadott egy könyvet Őfelsége Mária királynő életrajza címmel Charlotte Cavendishtől, az indiai hadsereg tábornokának özvegyétől. Igen ám, de a Királyi Levéltárban már megvolt a könyv egy példánya, sőt egy másik példány is közkezen forgott. Az „impertinens életrajz” miatt komoly volt a felháborodás. Mindenki a szerzőt kereste. Marriott azt mondta, Cavendish Kai-róban van. Közben a kötet egyetlen nap alatt elfogyott. Az újságírók komoly nyomozásba kezdtek, és a Daily Mail kiderítette, hogy Cavendish maga Lucas. A két csalót közben sehol sem találták. Az irodalmi skandalum már nemzetközi fejvadászattá vált, miközben

Lucas és társa előbb felmarkolták az irodájukban maradt pénzt, és hatalmas utazásba kezdtek. Párizs, a Riviéra, Madrid, Málta, Port Said után Dél-Afrikába, Durbanba érkeztek. Útközben ittak, golfoztak, nőkkel szórakoztak. Ekkor már erősen fogyott a pénzüik, és a Daily Mail emberei is a nyomukban voltak. Ezután a két csaló az Atlanti óceánon hajózott, majd Tenerife és Las Palmas következett, és 1931 februárjában Lucas Hamburgba érkezett Leslie Murray néven. A riporterek nem értették, hogy tudta beszerezni a megfelelő okmányokat ennyi utazáshoz. Hamburgban úgy tett, mintha repülőre szállna, de vonaton utazott a Csatornához, és átment Londonba. Az ügyvédjének később ezt mondta: „A pillanatnak éltem, és a vigaszom csak az alkohol és a nők voltak.”

Lucas lelepleződésével a szélhámos biográfia-gyár is tönkrement. Lucas kiadói anyagi veszteséget szenvedtek és megszégyenültek. A tudós szerzőből egyik napról a másikra szélhámos csaló lett. Közben Marriott eltűnt, óriási adósságokat hagyva maga mögött. A számlák kölcsönökről, nyomdai költségekről, és nercbundáról, Rolls-Royce autóról szóltak. A bíró felszámolási eljárást indított az ügyben. A könyveiket továbbra is kapkodta a közönség. A Daily Mail megírta: „Evelyn Graham... nem hölgy, egyáltalán nem. És...ami még rémeesebb, ...Evelyn Graham nem is gentleman (291.).

Néhány hónapig csend volt Lucas körül, de 1931 tavaszán elterjedt a hír, hogy Lady Angela felajánlotta kiadásra Alexandra királyné életrajzát, és Lord Stamfordham egy koronás levélpapíron megerősíti az írás hitelességét. Sir Clarke bíró azonban kiderítette, hogy Lady Angela nem létezik, a lord levele hamisítvány, a levélpapír a papírboltból származik. Grahamot letartóztatták. A bíróság megállapította, hogy a vádlottnak Lucas a valódi énje, Graham pedig a szélhámos maszkja, amely mögött a csalásait intézte. Lucast kényszermunkára ítélték. Graham és Marriott csalásai rombolták az újság és az irodalmi kultúra tekintélyét, aláásták a kultúra és a kereskedelem kapcsolatát. Az „impertinens” Graham lebukása után a sajtó és a könyvkiadás visszanyerte a tekintélyét. A könyv szerzője úgy látja, hogy Nagy-Britanniában a királyi család és a monarchia helyzete szilárd volt. Ezt a stabilitást az udvaroncok és a kulturális élet irányítóinak

együttműködése tartotta fenn. Ezt nem ingathatták meg Graham/Lucas életrajzai.

Evelyn Graham 1931 szeptemberében 15 hónapra börtönbe került. A bezártság megöregítette, többé nem nyerte vissza a vitalitását. Ekkor megírta a *My Selves* (Magam és magam) című könyvét. A szerző(k): Netley Lucas és Evelyn Graham. Nem lehet tudni, mit akart a két névvel. A szabadulása után megpróbálta újraindítani irodalmi vállalkozását, de nem sikerült, a magánélete is tönkrement. A *My Selves*-ben Lucas a saját életébe beleszötte királyi családtagok és más híres emberek intim történeteit. Egy brit és egy amerikai kiadó érdeklődött a kézirat iránt, az udvar emberei azonban letiltották a könyv megjelenését. Végül 1934-ben mégis kiadták könyv alakban, a *Red Letter* című női újságban sorozatban, és napvilágot lát egy újságban Amerikában is. Lucas őszintén megírja, hogy lelkiismeretlen volt egész életében, és tudja, hogy ez megrázza az embereket. A könyv különböző szövegek és stílusok kollázsa. Újra meséli a régi történeteket, a neveket könnyedén váltogatja. Hol vidám, hol melankolikus. A többféle „én”-je miatt fél a leleplezéstől. Letartóztatásakor megkönnyebbül, hogy véget ért kettős élete. A freudizmusra utalva az anyai szeretet hiányára panasz-kodik. Az újságok áldozatának tartja magát.

Orvosi, neurológusi vélemények Lucas/Grahamról: a pszichológia kóros esete; kettős énje miatt skizofrénnak, abnormálisnak minősül; különösen intelligens, de az önkontroll hiányával; az apjától örökölt elmebaját a környezet és az alkohol tovább rontotta. A szakértők pszichaszténiát (alkati lelki gyengeség) és neuraszténiát egyaránt felvetnek, de a diagnózis nem egyértelmű.

A *My Selves*-re már alig figyeltek fel. Lucas élete ismét romokban hevert. Számos vállalkozást indított még, de a tekintélyes kiadók és újságok köreiből ki volt zárva. Újabb uralkodói életrajzával (*Princess Marina*) újfent megbukott, Thomas és Wigram figyelmeztették a kiadókat, hogy a szerző csaló. Lucas ekkor a British General Press vezetőjeként híres emberektől, Paul Robesontól, Churchilltől, Aga Khántól kért cikket, de valamennyien elutasították. 1935 decemberére a British General Press úszott az adósságban, és csődbíróság elé került. 1939-ben a francia Gallimard megvette a *My Selves* kiadási

jogát *Moi et Moi* címmel. A szürrealistákat érdekelte a széttöredezett egyéniséget és a tudat és a tudatalatti viszonyát tükröző munka.

1932 után Lucas már alig ír valamit. A magánélete homályba vész. 1940-ben élettelenül találták. Az orvos májcirrózist állapított meg, de a halál közvetlen oka szénmonoxid és füstmérgezés volt. Harminchét évet élt.

Netley Lucas halálhíre alig keltett figyelmet. Amikor meghalt, tombolt a második világháború, a csaló „honourable” Lucas már nem volt érdekes. Ma a brit királyi családról számos bennfentes udvari alkalmazott írhat. Mellettük a tömegmédia befolyásolja a monarchiáról kialakuló nyilvános képet. A szenzációhajhász lapok, a televízió és a kereskedelmi média tevékenysége, valamint a köz- és a magánélet közti határ ma is felvetik az újságírói etika kérdéseit. Szerzőnk szerint Lucas élete gyakran volt sikeres, de csak ideig-óráig. Irodalmi sikerei, vállalkozói képessége, betörése a kiadók és a hírügynökségek világába, valamint gyors reagálása röpitette őt a magasba. A történetmesélés hozta meg számára a felemelkedést és a szükséges anyagiakat. A 30-as évek közepén már arra kényszerült, hogy ugyanazt a történetet ismételgesse. Amikor a történeteknek vége szakadt, nem volt tovább számára jövő.

Matt Houlbrook: *Prince of Tricksters – The Incredible True Story of Netley Lucas, Gentleman Crook* (A csalók hercege – az úri csaló Netley Lucasnak hihetetlen igaz története) University of Chicago Press, Chicago and London, 2016. 442 o.

Fodor Mihályné

Új doktori disszertációk Svájc történetéről a Nagy Háború korában – IV. A svájci katonai igazságszolgáltatás 1914–1921

A katonai joghistória a történettudomány árváinak egyike. A katonai büntetőjog és igazságszolgáltatás helyéről és szerepéről Magyarországon a Hadtudomány és a Katonai Jogi és Hadijogi Szemle szokott tanulmányokat közölni. A katonai igazságszolgáltatás jogtörténetéről nemrég adtak ki Magyarországon egy átfogó történeti munkát, melynek szerzője, *Kelemen Roland* elfeledett jogterületként nevezte meg a katonai igazságszolgáltatás történetét. Hasonló a helyzet Svájcban is. A recenszens számára bevallottan távoli témáról 2017-ben született egy doktori disszertáció a „Svájc az első világháborúban” című kutatási projekt keretében. A sorozat negyedik köteteként Sebastian Steiner dolgozta fel a svájci katonai igazságszolgáltatás 1914 és 1921 közötti történetét, akár fogalmazhatunk úgy is, hogy úttörő vállalkozás formájában. Ezt a történettudományi disszertációt a Berni Egyetem Bölcsészettudományi Karán védte meg 2017 tavaszán, melyet a már jól ismert Chronos Kiadó adott ki kötet formájában a rá következő évben. A kötet felépítése változatlan formában követi a már korábban recenzeált kötetek esetében említett szempontokat.

Mint köztudott, Svájc a semlegesség deklarálásával távol tudta magát tartani az első világháború pusztító következményeitől. Ennek ellenére végbement, mint ahogyan a szerző fogalmazott, a svájci alkotmányos jogrendszer „robbanása”, azaz az alpesi országban is bevezették az állami szükségállapotot. Így történhetett meg sok háborúzó országhoz hasonlóan, hogy a svájci katonai igazságszolgáltatás is kulcsszereplőjévé vált a háborús évek svájci belpolitikai életének. Steiner ismertette a demokratikus jogállam jelentős mérté-

kü korlátozásának menetét, a katonai bíróságok hatáskörének polgári lakosságra való kiterjesztését. A katonai igazságszolgáltatás térnyerésének és politikai visszaszorításának folyamatát a szerző három kronológiai fejezetben, egyúttal különböző tematikai megközelítések előtérbe helyezésével dolgozta fel. 1914–1915 folyamán a sajtócenzúra kiépítésének törekvései kaptak figyelmet. 1916–1917 esetében a szolgálatmegtagadás problematikája került előtérbe. Majd a harmadik fő fejezetben a svájci háborús évek meghatározó eseményeként értékelt, 1918 november közepén kitört országos sztrájkhullámmal szembeni katonai intézkedések képezték tudományos érdeklődésének a tárgyát.

A katonai jogtörténet Svájcban is kevésbé kutatott terület a történettudományi diszciplínák között, ebből fakad, hogy a korábbi kutatási eredmények viszonylag jól áttekinthetők, összegezhetők. Ezzel szemben áll a rendelkezésre álló források áttekinthetetlen tömege, melynek többségét a berni Szövetségi Levéltár őrzi. Steiner ebben a munkában főleg a szövetségi szintű szervezeti kérdésekkel és a törvényhozással kapcsolatos forrásokat dolgozta fel. Ezek nyújtanak jó betekintést a jogi érdekek, hatalmi viszonyok és uralmi struktúrák alakításába. A katonai igazságszolgáltatás dimenzióinak értelmezéséhez szükség volt még a parlamenti viták, politikai vitairatok és a vonatkozó újságcikkek bevonására is. Szintén nélkülözhetetlen forráscsoportot jelentettek a katonai igazságszolgáltatás által tárgyalt ügyek személyi aktái annak ellenére, hogy az érdekellentmondások itt a leggyakoribbak és a legnyilvánvalóbbak, ami egyértelműen megnehezíti a források értékelhetőségét. E két jelentős forráscsoportot a kutató kiegészítette még a szakújságok cikkeivel, úgymint a Svájci Tiszti Társaság hivatalos lapjával (*Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift* — *Revue Militaire Suisse*) a katonai álláspontok megvilágításának céljával, aztán a büntetőjogi szakcikkekkel, végül pedig a szövetségi kormány hivatalos értesítőjében elérhető, semlegességi jelentések elemzésével, melyek jobbra politikai állásfoglalásokat közvetítettek ebben a témában.

A katonai igazságszolgáltatás I. világháború alatti történetének szentelt tudományos érdeklődés hasonló fluktuáción ment keresztül,

mint a korábban ismertetett témák: a svájci háborús gazdaság, migráció és humanitárius tevékenység esetében ezt megismerhettük. A katonai igazságszolgáltatás rossz hírneve sem bátorította a kutatókat arra, hogy ebben az irányban építsék fel történettudományos karrierjüket. Míg európai viszonylatban is relatív mértékben jól feltárt területként tartják számon a szolgálatmegtagadás és a dezertációk történetét, addig a katonai igazságszolgáltatásnak a polgárok életére gyakorolt hatása, a következmények kevésbé ismertek, nem beszélve a katonai és politikai szereplők törekvései között kitapintható konfliktusokról és kölcsönhatásokról.

Annika Mombauer, miután alapos elemzés tárgyává tette a német hadvezetés és a politikai döntéshozók közötti háborús hatalmi viszonyrendszert, arra a következtetésre jutott, hogy a német katonai vezetés vitathatatlanul átvette a politikai irányítást a német belpolitikában. Ez mindenképpen érthető és jól értelmezhető egy háborúzó országban. Az azonban meglepheti a téma iránt érdeklődő történetészeket, hogy a semleges Svájcban is hasonlóan mérvadó pozícióba helyezte magát a katonai vezetés, mint ahogyan kutatásainak összegzéseként olvashatjuk a svájci kutatótól. Sebastian Steiner disszertációja a nagyon is férfias és kegyetlennek tekinthető háborús témáról minden szempontból hiánypótló. Fontos kezdet a több mint ezernégyszáz folyóméterre rugó svájci források tudományos feltárásának az útján. Bármi legyen is az oka, érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy az eddig kiadott disszertációkkal szemben ez a munka térítésmentesen elérhető elektronikus könyv formájában a kiadó www.chronos-verlag.ch honlapján.

Sebastian Steiner: Unter Kriegsrecht. Die schweizerische Militärjustiz 1914–1921. (Érvényben a háborús jog. A svájci katonai igazságszolgáltatás 1914–1921) Chronos Verlag, Zürich, 2018. 472 o.

Gyarmati Enikő

HISTORIOGRÁFIA

Mikrohistoriográfiai tapasztalások

A moszkvai Akvilon Kiadó 2019-ben jelentette meg az ELTE Ruszisztikai Központja vezetőjének, az Oroszországi Tudományos Akadémia doktorának, számtalan ruszisztikai tudományos mű szerzőjének és a sokoldalú tudományos szervező- és kiadói munkát végző *Szvák Gyula* professzornak az *Opit mikroisztoriografii* címet viselő könyvét, amely az 1978 és 2017 között írt orosz és angol nyelvű munkáit tartalmazza. A műben előszót, két nagy historiográfiai fejezetet és a „Befejezés helyett” című részt olvashatunk. A Historiográfiai vázlatok Ivan Pereszvetov publicista tevékenységéről, a XVI. század közepi oroszországi reformok szovjet történetírásáról, az opricsnyinának a szovjet történettudományban tárgyalt történeti jelentőségéről, Rettenetes Iván és Nagy Péter alakjának a szovjet historiográfiában történő összehasonlító elemzéséről és végül ugyanitt az „orosz feudalizmus” koncepciójáról szól.

Fontos megjegyezni, hogy az orosz közvéleményben és a tudományos körökben máig nincs egyetértés IV. Iván politikájáról, személyiségéről, az opricsnyináról és Nagy Péter modernizációjáról. Szvák Gyula sokéves munkán és gazdag forrásanyagon nyugvó és új koncepciókat megfogalmazó művei az előbbieket tisztázásához nyújtanak segítséget. Szvák professzor Pereszvetov esetében óv az ideológiai és politikai túlértékelésektől, és ugyanígy IV. Iván uralmának tendenciózus idealizálásától. Az új kutatásokból kitűnik, hogy a despotizmus nem volt törvényszerű jelenség az orosz történelemben, és a XVI. században a fejlődés több alternatívája létezett. A XVI. század közepének reformjairól szóló első szovjet történeti értékelések határozottan politikai célzattal születtek. Az 1950-es évek derekán már *Sz. V. Bahrusin* azt emelte ki, hogy ezek a reformok előkészítet-

ték az orosz államiság további, azaz XVII. századi és XVIII. század eleji fejlődését. Az 1960-as és az 1970-es években az orosz történeti folyóiratokban nagy vita folyt az oroszországi abszolutizmusról és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről. Ekkor fontos lépések történtek az oroszországi egyeduralom fogalmának pontos meghatározására.

Az opricsnyinának a szovjet történettudománybeli értékelésével kapcsolatban Szvák Gyula hangsúlyozza, hogy 1917 után először az orosz polgári történészekről igyekeztek elhatárolódni. Az 1940-es és 1950-es évekig bezárólag jelentős előrelépés történt az opricsnyina okainak, működésének és következményeinek feltárásában. Az SZKP XX. kongresszusa után az opricsnyináról szóló vitákban többen rámutattak a korábbi történetírásban fellelhető hiányosságokra és hibákra. Az 1960-as évek elején megjelent írásaikban *A. A. Zimin*, *V. O. Kljucsevszkij* és *Sz. B. Veszelojszkij*, *R. G. Szkrinnyikov* pedig *Sz. F. Platonov* hagyományait követték. Zimin elkerülhetetlennek vélte az oroszországi feudális széttagoltság elleni harcot és a központosított állam megerősítését, amit nem annyira a bojár arisztokrácia, hanem a részfejedelemségi rendszer akadályozott, azonban ebben a küzdelemben a cár hatalma despotikussá vált. Szkrinnyikov széles forrásbázison nyugvó kutatásaiban felvetette azt a kérdést, hogy miért nem a fejedelmi-bojár főnemesség képviselte a széttagoltsági hagyományt? Az orosz történész óriási forrásanyagot aprólékosan elemezve írta meg az 1950-as évek derekán és második felében az opricsnyináról szóló trilógiáját (Az opricsnyina kezdete, Rettenetes Iván opricsnyinája, Az opricsnyinai terror), amiben új koncepciót fogalmazott meg. A történettudós rámutatott, hogy a központi hatalom ellen fellépő bojárok nem alkottak egységes tábor, hanem különböző csoportok léptek fel a centralizációval szemben. Szkrinnyikov utolsó opricsnyináról írt, 1975-ös művében két, jól elkülönülő szakaszra bontotta ezt az időszakot. 1566 és 1672 között a megtorlások a régi moszkvai bojárság, a felső prikázbürokrácia és részben a nemesség és a pap-ság ellen irányult, vagyis azokkal szemben, akik régóta a monarchia biztos támaszát képezték. Szvák Gyula hangsúlyozza, hogy *R. G. Szkrinnyikov* nem valamelyik elődje koncepcióját folytatta, hanem

valójában egy új, eredeti elméletet dolgozott ki. Az 1970-es évek kutatásai az opricsnyina negatív vonásait emelték ki. Szvák professzor összefoglalójában (195–196. o.) kiemeli, hogy az orosz történettudományban milyen eredmények születtek az opricsnyina létrejöttének okairól, működéséről, kapcsolatairól és következményeiről. Megállapítható, hogy az opricsnyina sokkal több kárt okozott, mint hasznot. A történettudomány megszabadult a tematika régóta meglévő tehertételeitől és a további kutatásokra új impulzusok jöttek létre.

2001-ben jelent meg Szvák Gyulának IV. Ivánról és I. Péterről és koráról az orosz történetírásban való elemzéséről szóló műve, ami azóta új kiadásban is napvilágot látott. A szerző itt nyomon követi a tematika legfontosabb kérdéseit és azok vitáját az 1917 előtti orosz és a szovjet historiográfiában. I. Péter reformjaival kapcsolatban különösen fontos a kontinuitás és diszkontinuitás, a tervszerűség kérdése és a reformon árának megítélése. Igen lényeges a szlavofil és a nyugatos társadalom-felfogás, valamint az államjogi, a moszkvai és a szentpétervári történettudományi iskolák tudósainak állásfoglalása és a szovjet történetírás Péter-képe. A cár zsarnoki módszerekkel végrehajtott és sok áldozattal járó reformjaival összefüggésben máig vitatott, hogy mi a fontosabb: a birodalom kiterjesztése, vagy polgárainak jóléte és jogai, továbbá lehetséges-e reálisan a kettő összeegyeztetése a kelet-európai térségben. Elmondható, hogy Szvák professzor az előbbieket mindig újszerűen közelítette meg munkássága során.

A könyvben a szerző részletes elemzést nyújt az orosz historiográfiában az oroszországi feudalizmusról kialakult koncepciókról. Az *Sz. Szolovjov, V. Kljucsevszkij, P. Miljukov és N. P. Pavlov-Szilvanszkij* műveiből kifejtett elképzelésekből kiemelnénk az utóbbinak az orosz és nyugati feudális rendszer összehasonlításával kapcsolatos megállapításait és az azután kibontakozó vitát. Ez a történészi diszkusszió azért is fontos, mert Szvák professzor az oroszországi históriát és historiográfiát mindig európai nézőpontból, az összes objektív és szubjektív befolyásoló tényezőt figyelembe véve közelítette meg.

A mű második részében Szvák Gyula két tanítómestere, *Perényi József* és R. G. Szkrinnyikov professzorok, „párhuzamos portréját” rajzolja meg, mintegy rekonstruálva a magyarországi és az orosz-

országi történész világát és sorsát. Szvák professzor hangsúlyozza, hogy az orosz történész munkássága csak a személyiséget körülvevő makro- és mikrovilág tanulmányozásával érthető meg. Szkrinnyikovnak már az 1960-as évek derekán megjelent művei kitűnnek szigorú forráskritikájukkal és merész elméleti konstrukciójukkal. Szvák Gyula rámutat az A. A. Zimin és R. G. Szkrinnyikov („a moszkvai és a szentpétervári történeti iskola”) közötti különbségekre IV. Iván korának értelmezésében, a leningrádi egyetemi közegben a tanszékvezető, I. Ja. Frojanov és Szkrinnyikov eltérő habitusára (az utóbbi demokratikus és európeér meditatív személyiség volt) és szakmai felfogására. A szerző felhívja a figyelmet, hogy R. G. Szkrinnyikov fő kutatási területén, Rettenetes Iván uralkodása értékelésében az 1990-es években változások mentek végbe. A történész 1994-ben megjelent „Novgorod tragédiája” című könyvében kifejtette, hogy Oroszország történetében létezett demokratikus alternatíva is. Ebben az időszakban a történeti fakultás dékánjaként működő Frojanov a régi rendszer híve maradt, míg Szkrinnyikov körül az egyetemen „fokozatosan elfogyott a levegő”, a magánéletben súlyos csapások érték és egészsége végleg megromlott. Szvák professzor kiemeli, hogy R. G. Szkrinnyikov munkálkodása nélkül nem létezne a budapesti Ruszisztikai Központ, amelynek nemzetközi konferenciáin az orosz történettudós haláláig részt vett. Az orosz tudósnak a magyar történeti ruszisztika fejlesztésében játszott kiemelkedő szerepét 2020 tavaszán a Ruszisztikai Intézet alapításának 30. évfordulóján posztumusz Socius Honoris Causa címmel ismerték el. R. G. Szkrinnyikov szaktudományos teljesítménye és igaz embersége máig példa lehet az utódoknak.

Perényi József (1915–1981) és R. G. Szkrinnyikov (1931–2009) életútját és munkásságát elemezve Szvák professzor rámutat a két tudóst körülvevő társadalmi és tudományos közeg hasonlóságára és különbségeire. Perényi József 1945 után Moszkvában egy ideig az ottani magyar követ, a neves történész *Szekfü Gyula* mellett kulturális attasé volt, majd a Teleki Pál Kelet-Európa Intézet munkatársa lett. 1951-ben Perényi Józsefet „polgári objektivizmusa” miatt kizárták a pártból, míg közel ugyanekkor R. G. Szkrinnyikov kedvenc taná-

rát, B. A. Romanovot „burzsoá történettudományi felfogásáért” érte kemény kritika. 1956-tól 23 évig Perényi József az ELTE Kelet-Európa Tanszékét vezette. Az 1956 és 1966 közötti időszak a magyar és az orosz történész legtermékenyebb periódusa volt. Az SZKP XX. kongresszusa utáni „olvadás” légkörében a történettudomány fejlődésének kedvező feltételek alakultak ki mindkét országban. A sok idegen nyelvet tudó Perényi József ekkor kezdte kidolgozni a kelet-európai országok összehasonlító történetének módszertanát. Az ELTE Kelet-Európa Története Tanszékén a komparatistikai megközelítéseket a tanszékvezető mellett olyan kitűnő szakemberek valósították meg, mint *Arató Endre* és *Palotás Emil*. Élete utolsó szakaszában azonban Perényi József már nem publikált, a nyugdíjkorhatárt elérve nyugalomba vonult és hamarosan elhunyt. Noha Perényi József beteg volt, Szvák professzor mégis úgy látja, hogy a polgári történettudomány olyan jeles képviselőinek, mint *Mályusz Elemér*, *Hajnal István* és *Váczy Péter* iskoláján nevelkedett szakembernek nem volt egyszerű az 1945 utáni új helyzethez alkalmazkodni.

Szvák Gyula hangsúlyozza, hogy Perényi József Kelet-Európa történetéről szóló műveit nem eredeti, hanem másodlagos források alapján írta meg, míg R. G. Szkrinnyikov igen jelentős forráskutató munkát végzett, ugyanakkor mindketten elfogadták a szovjet történettudomány alaptételeit. Perényi József szimpátiával fogadta az új történészmozgalom első lépéseit, de a paradigmaváltásban már nem kívánt részt venni. R. G. Szkrinnyikov munkásságára hatottak az 1990-es évekbeli társadalmi és politikai változások. Egyes problémák újszerű interpretálását kezdeményezte, fogalmi arzenálja és művei nyelvezete is megújult. Idős kora, betegsége és mellőzöttsége mellett az oroszországi rendszerváltás felemás eredményei is a szkepticizmus irányába hatottak. Az orosz történész bekerült a nemzetközi historiográfia nagyjai közé, míg Perényi Józsefnek nem adatott meg a méltó hely a magyar történelemtudományban.

Könyve utolsó részében Szvák professzor Oroszország története új állami koncepciójának (az orosz történelmi útikalauznak, a legnagyobb orosz történelmi személyiségeknek és Oroszország „szim-

bólumainak”) kialakulása tapasztalatait összegzi. 2013-ban az Oroszországi Föderációban nagy vita bontakozott ki az egységes iskolai orosz történelem tankönyvről. Az új orosz történeti koncepciót a Magyar–Orosz Történész Vegyesbizottság Magyar Tagozata is megtárgyalta, ami a Posztszovjet Füzetek XXI. számában jelent meg (Russica Pannonica, Bp. 2014. 95 o.). Az ún. Standardban fontos elvi megállapítások és konkrét ajánlások fogalmazódtak meg. Kiemelték, hogy a politikatörténet helyett a kulturális antropológiai megközelítésnek kell dominálnia. Lényeges a patriotizmusra nevelés és az összorosországi polgári identitás kialakítása, amiben fontos szerepe van az ország katonai sikereinek is. Az orosz história a világtörténelem része, a múltjában tragédiák is voltak, amit nem lehet mellőzni, azonban ezekkel az ország mindig megbirkózott. Arra is rá kell mutatni, hogy az oroszországi forradalmak és polgárháborúk belső és objektív történelmi ellentmondások miatt robbantak ki. A Standardban kiemelték, melyek az orosz történelem fő témái, alapvető dátumai és legfontosabb személyiségei. Megállapítható, hogy a vitában az orosz történészek bátran kiálltak a szakmai alapelvek mellett, ami biztató lehet a jövőre nézve.

Az „Oroszország neve” (2008) és az „Oroszország szimbólumai” (2013) című szavazásos televíziós versenyek végeredménye Szvák professzor szerint azt reprezentálja, hogy egyik XX. századi személyiség se tudta elnyerni az oroszországiak szimpátiáját. Ehhez egészen a középkorig kellett visszamenni: ugyanis a vetélkedésből Alekszandr Nyevszkij került ki győztesen. Ugyanakkor meglepetésnek lehet értékelni, hogy a verseny finalistái közé nem került be a berlini győző, Zsukov marsall és a nagy orosz író, Lev Nyikolajevics Tolsztoj. Külön figyelmet érdemel Szvák Gyula eszmefuttatása P. A. Sztolipin és Sztálin második és harmadik helyéről a tizenkét legnagyobb orosz között és hogy miért maradt le mögöttük a reformer cár, I. Péter. Az első helyezett mintegy reprezentálja az orosz állam és a pravoszláv egyház mai szoros viszonyát. A további sorrendben kifejeződik az orosz katonai vitézség „szentsége” és megjelenik az evolúciós politikai-kulturális átalakulás fontossága is. Az Oroszország vizuális szimbólumaival kapcsolatos szavazá-

szos verseny némelykor váratlan alakulásával összefüggésben Szvák Gyula joggal hangsúlyozza a különböző nemzetiségű ruszisták feladatait.

Gyula Szvák: Opit mikroisztoriografii. (Mikrohistoriográfiai tapasztalások). Moszkva, Akvilon. 2019. 288 o.

Kurunczi Jenő